
**“MODERNIZOVANJE”
ISTOČNE EVROPE:
TEORIJSKI PROBLEMI
I POLITIČKE
NEDOUVICE**

KLAUS MILER

S engleskog prevela Slobodanka Glišić

**I. TRANSFORMACIJA SOCIJALIZMA:
U TRAGANJU ZA TEORIJOM**

Preokreti u istočnoevropskim zemljama na mučan način su pokazali da društvene nauke ne raspolažu odgovarajućom teorijom koja bi mogla da objasni dinamiku i domet tamošnjih procesa. Zapadnjačka sociologija je svoje kategorije zasnovala na analizi društava zapadnih zemalja i preuranjeno je generalizovala pojam društva kao takvog. Zaokupljena problemima razvijenog kapitalizma, ona nije bila spremna za propast istočnoevropskih sistema. Sve donedavno istraživanje socijalističkih društava bilo je pre svega tema specijalizovanih disciplina kao što su istočnoevropske studije, sovjetske studije, teorija međunarodnih odnosa, komparativne ekonomske i razvojne studije. U teorijskom pogledu takvo istraživanje i dalje se u velikoj meri oslanjalo na prethodno definisana pitanja, zvanična dokumenta, nepouzdanе i sumnjive podatke ili ideološke pretpostavke, te nije moglo realistično da oceni razvojnu dinamiku istočnoevropskih društava. Razmena informacija između naučnika na Istoku i naučnika na Zapadu bila je izrazito selektivna, pa otuda ni jedni ni drugi nisu od nje imali velike koristi.

Pored toga, pokazalo se da, zbog mnogostrukih ograničenja, društvene nauke u istočnoevropskim zemljama nisu dovoljno doprinosile transparentnosti sopstvenih društava, a ne čine to ni danas. Tridesetih godina sociologija je “ukinuta” u Sovjetskom Savezu; ekonomija i istorija služile su “naučnom komunizmu”; vlastima koje su se držale planiranog razvoja nisu bili potrebni podaci o društvu. Gotovo ništa ne može bolje da ilustruje stanje u istočnoevropskoj društvenoj statistici od činjenice da u istraživanju sopstvenih društava sovjetski historičari i sociolozi još uvek moraju da se oslanjaju na procene zapadnih obaveštajnih službi.

Teorijske manjkavosti te vrste postaju sve izrazitije jer se odnos između teorije i politike u istočnoevropskim zemljama dramatično zaoštrava. Tranzicija ka principima tržišne ekonomije i demokratskim procedurama – zasnovanim na vladavini većine – koja je otpočela u nekim državama, a najavljena je i u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza, svakako nije nešto što se može izvoditi *na parče*. Ona raskida s postojećim organizacionim principima date društvene forme u celini. U toj situaciji teorijski pojmovi dobijaju strateški značaj. Ciljevi i primena društvenog restrukturiranja u Istočnoj Evropi u znatnoj meri zavise i od vrste teorijskih pretpostavki od kojih se polazi, odnosno od vrste planiranih i podsticanih reformi. U tim okolnostima stručnjaci za nauku o društvu ne svode svoja interesovanja samo na zasebne opise; oni se upuštaju u ocenjivanje ostvarljivih ciljeva ili mogućnih alternativa, to jest – da upotrebim termin Entonija Gidensa – u *refleksivno nadziranje* političkog delanja. Kad je Mihail Gorbačov rekao da nije raspolagao nikakvim “univerzalnim receptom” za rekonstruisanje Sovjetskog Saveza, čime se spremno odrekao “monopola teorije”, to je predstavljalo neverovatno priznanje i, istovremeno, ukazalo na teorijsku neodređenost njegovog programa.

1. *Da li se vratiti Parsonsu?*

- 238 Posle perioda čekanja da bi se videlo šta će se desiti i nakon nemira koji su zatim svom snagom izbili 1989. godine, sociologija je ponovo postala određenija. Istočnoevropska društva – glasi dijagnoza – “nadoknađuju zaostajanje” u modernizaciji koju je sprečavao poseban sovjetski put. I zaista, duboka kriza u istočnoevropskim zemljama proistekla je iz činjenice da je u početku Sovjetski Savez uspešno savladao prve prepreke u industrijskoj modernizaciji, ali je istovremeno odbijao da dalje funkcionalno diferencira društveni sistem jer je to moglo prouzrokovati decentralizaciju moći. U tom smislu političke pobune u proteklim godinama pokazuju odlike *korigujuće revolucije*.¹

Svakako iznenađuje to ponovno okretanje teoriji koja je od sredine šezdesetih godina odbačena zbog metodoloških nedostataka i političkih optužbi. “Teorija modernizacije utemeljena je na pogrešnim premisama i donekle je služila kao ideološka odbrana dominacije zapadnjačkog kapitalizma nad ostatkom sveta” – tako je glasila Gidensova ocena koja je početkom osamdesetih godina još uvek delovala donekle uverljivo s obzirom na ekonomske krize u zapadnim zemljama, kao i na funkcionisanje svetskog tržišta i ratove za nacionalno oslobođenje u Trećem svetu.²

---

1 Habermas 1990.

2 Giddens 1982, 144.

Ipak, ako su svi nekapitalistički putevi ka industrijalizaciji dosad propali, ako bivše socijalističke države traže pristup institucijama Zapada i priključenje svetskoj ekonomiji, i ako se republike bivšeg Sovjetskog Saveza uglavnom ne slažu u vezi s pitanjem kakve modalitete tranzicije u slobodnu tržišnu ekonomiju treba primeniti, onda se pokazuje da su “antisistemiški pokreti”, o kojima je Imanuel Valerštajn – oštar kritičar teorije modernizacije – optimistički govorio, apsorbovani novim, navise usmerenim preokretom “istorijskog kapitalizma”.³

S očigledno izoštrijenijim osećajem za stvarnost, sociološka teorija modernosti je, mnogo pre nego što je to moglo biti empirijski potvrđeno, zabeležila dugoročan razvoj na području Istočne Evrope, razvoj koji se danas odvija prečim putevima. Paradoksalno je to što, neprestano optuživana za nedostatak kontakta sa stvarnošću, *velika teorija* naizgled pokazuje da poseduje sposobnost predviđanja – reč je o klasičnoj sociološkoj teoriji modernizacije koju je šezdesetih godina Talkot Parsons razradio u univerzalni istorijski projekat i koja sada daje pečat opštoj teoriji društva i u levičarskoj (Jirgen Habermas) i u desničarskoj (Niklas Luman) verziji Parsonsove teorije. Taj projekat proistekao je iz pretpostavke da se sva društva koja spadaju u sferu uticaja svetskog tržišta, svetskih političkih interesa ili naprosto zapadnjačke kulture drže univerzalnog obrasca razvoja i da taj obrazac uspeva uprkos regionalnim i privremenim suprotnim težnjama, kao i da će, zahvaljujući tome, u nekom poodmaklom razdoblju narednog veka nastati jedinstvena svetska zajednica. Ako dalje razvijamo tu tvrdnju, onda su Sovjetski Savez i zemlje u sferi njegovog uticaja nakon Drugog svetskog rata sve vreme samo na specifičan način artikulisali glavni obrazac modernizacije koji, dugoročno gledano, nije mogao da izbegne logiku diferencijacije sistema. “Zato mislimo”, zaključio je Parsons 1971. godine, “da procesi demokratske revolucije u Sovjetskom Savezu još uvek nisu postigli ravnotežu i da se dalji razvoj, uopšteno gledano, može odvijati u smeru u kojem se kreću zapadnjački tipovi demokratske vladavine, gde postoji odgovornost prema biračkom telu, a ne prema samoimenovanoj partiji.”⁴

239

Postoje izvesni dokazi da se veliki deo sovjetskih reformskih snaga koje nastoje da koncipiraju taj razvoj upravo kreće u tom smeru. To, između ostalog, podrazumeva redefinisavanje klasnih pitanja u pitanja koja se tiču čovečanstva u celini, potiskivanje društvenih sukoba nacionalnim vrednostima, spremnost za odustanje od svetskih revolucionarnih ciljeva, nuđenje konstruktivne saradnje sa zemljama različitog društvenog uređenja i težnju ka “građanskom društvu”. Otkad je

---

³ Wallerstein 1976.

⁴ Parsons 1971, 127.

sovjetska spoljna politika prestala da određuje svoje odnose prema zapadnim zemljama u skladu sa strategijom međunarodne klasne borbe različite partijske ideologije i naučnici počeli su da tumače kapitalizam u okviru teorije konvergencije. Oni kažu da se, zahvaljujući mnogostrukim mehanizmima samoobuke i autoregulacije, kapitalizam transformisao na evolucionini način. Stvarnost kapitalizma na kraju dvadesetog veka nije više obeležena izrazitim antagonizmima i krizama; nju sad određuju elementi planiranja, građanska i društvena prava, sloboda informisanja, naučne i tehničke inovacije, dalekosežna socijalizacija svojine i proizvodnje – dakle, nešto što više ne odgovara klasičnom pojmu kapitalizma.⁵ Otuda, da bi išli u korak s novim političkim stilom, stručnjaci odlaze u Španiju, Južnu Koreju, Čile, Veliku Britaniju i druge zemlje koje su se opredelile za programe radikalne modernizacije – za orijentaciju na zapadnjačke modele praćenu velikim nadama ljudi da će brzo dostići zapadnjački potrošački nivo.

Istini za volju, ako je verovati trenutnom raspoloženju sociologa, propadanje zapadnih društava nije samo znak raspada jednog društvenog poretka nego i neuspeha onih tokova u teoriji o društvu koji su skloni kritici kapitalizma. Odluka o tome ko je pobednik u “utakmici između sistema” doneta je: na isti način, ishod tinjajućih teorijskih kontroverzi takođe je postao jasniji.

240

Sedamdesetih godina teorija modernizacije bila je gotovo diskreditovana – kao oblik “vesternizacije”. U međuvremenu, stvarne društvene promene i teorijski razvoj aktuelizovali su teoriju modernizacije. Najvažnija stvarna promena jeste slom socijalističkih sistema koji se sad direktno opredeljuju za zapadnjačku modernizaciju ili borbu protiv programa perestrojke. Najvažniji teorijski razvoj nalazimo u propasti doktrina o “poznom kapitalizmu” i “zavisnosti” i u činjenici da se teorija modernizacije sada bavi i “refleksivnim”, drugorazrednim posledicama.⁶

Nije kritika kapitalizma bila ta koja je sedamdesetih godina ispravno tumačila svetovne težnje s kraja dvadesetog veka – to je činila Parsonsova teorija – “i nema druge nego priznati da to ima veze s kvalitetom njegove teorije”.⁷ Da li to znači da, pošto je bila u poziciji da istakne tako zapanjujuće hipoteze – kao što su one formulisane u Parsonsovim radovima – teorija modernizacije predstavlja univerzalan ključ

---

⁵ Borko 1988.

⁶ Zapff 1990, 1. *Vidi* Dahrendorf 1990; Levy 1986; Pye 1990; Tyriakian 1990.

⁷ Zapff 1990, 2.

koji danas otvara i istočnoevropske reformske procese? Da li je teorija modernizacije već spreman koncept koji na Zapadu čeka da promoviše teoriju “revolucije bez revolucije”?⁸

2. Neke kvalifikacije

Ta pitanja pružaju priliku za promenu orijentacije nauke o društvu. Događaji velikih razmera koji se odvijaju u Istočnoj Evropi ne zahtevaju izvođenje “analize”, nego teoriju o društvu spremnu da se suoči sa suštinskim problemima. Jedino na taj način nauka o društvu biće u stanju da povрати empirijski i politički značaj – nakon decenije često sterilnih metasocioloških objašnjenja i parsonsovske filologije koja nije imala nikakav teorijski učinak. Na sledećim stranicama uspostaviću vezu između “klasične” teorije modernizacije i glavnih problema s kojima se, po mom mišljenju, suočavaju istočnoevropske transformacije – što svakako podrazumeva odgovarajuće razumevanje onoga što su bila nastojanja te teorije.

Novo uvažavanje Parsonsa zahteva bliži uvid u njegovu teoriju i, istovremeno, temeljnu reviziju njegovog evolucionističkog teorijskog projekta. Za to postoje dva razloga: s jedne strane, postoji potreba da se teorija oslobodi istorijsko-filozofske stilistike koja vuče korene iz poznih radova samog Parsonsa i koju su osamdesetih godina preuzeli obnovitelji njegovih ideja. Moj prvi argument proističe iz činjenice da je “klasična” teorija modernizacije generalizovala zapadnoevropsku posleratnu modernizaciju na veoma specifičan način. Parsons je rekonstruisao tekući istorijski proces iz šezdesetih godina u skladu s “evolucionom logikom”. Taj proces je poistovećen s *uspehom* posleratne istorije Zapada i, u najboljem slučaju, karakterisan u odnosu na probleme koji su *usledili*; isti taj proces danas obećava istočnoevropskim društvima “dobit od diferencijacije”. Otuda, iz razloga vezanih za teoriju akcije i iz potrebe da se pobiju politički pogibeljne analogije, mislim da je neophodno suočiti se s vremenskim jezgrom klasične teorije modernizacije. Zato ćemo pre svega morati da je sagledamo u kontekstu *uslova* posleratne modernizacije na Zapadu; na taj način iznova ćemo povezati projekat evolucionarne logike poznog Parsonsa s onim društvenim dogovorima i političkim odlukama od kojih je priča o posleratnom uspehu uglavnom zavisila (Drugi deo).

Nije slučajno to što je tvrdnja da Istočna Evropa “nadoknađuje zaostajanje” u modernizaciji stavljena u kontekst političkih opcija. Svoje obećanje uspeha ona zasniva na retorici velikih posleratnih programa, povezujući “povratak Istoka Evrope” s monetarnim reformama, Maršalovim planom za Istočnu Evropu,

241

---

⁸ Tako situaciju opisuje Offe 1991, 279.

pomoći za političku i ustavnu rekonstrukciju i preuređenjem međunarodnih odnosa. Ipak, postavlja se pitanje koliko su obećanja modernizacije sadržana u klasičnoj teoriji modernosti realistična s obzirom na postojeću situaciju u istočnoevropskim zemljama. Iznova protumačena u prethodno pomenutom smislu, Parsonsova teorija može dobro poslužiti kao pozadina u analizi istočnoevropskih transformacija – u kojoj ću se baviti bivšim Sovjetskim Savezom. S druge strane, naspram te pozadine posmatrano, specifični rizici koje za sobom povlače tamošnji preokreti postaju vidljivi – što je moj drugi argument. Obećanje da će se zaostajanje u Istočnoj Evropi nadoknaditi modernizacijom znači pomak ka pitanju da li uslovi za uspešnu transformaciju “sovjetskog tipa” društava uopšte mogu biti stvoreni. Ti uslovi tiču se ekonomije i unutrašnjih i međunarodnih odnosa. To pitanje se ne odnosi na stvaranje “evolucione dobiti”, nego na neizbežne sukobe, sve ambivalentnije dinamičke sile i, u predvidljivoj budućnosti, verovatno nerešive nedoumice (Treći deo). Moj zaključni argument je da takav stav vodi ka iznova politizovanom pojmu “modernosti” koji teoriji o društvu postavlja nove zadatke (Četvrti deo).

II. SOCIOLOŠKA TEORIJA MODERNOSTI I POLITIKA MODERNIZACIJE

242

Da bi se pravilno ocenila iznova aktuelizovana teorija modernizacije, za početak bi bilo korisno setiti se koliko su osnovne pretpostavke sociološke teorije modernosti bile blisko povezane s temeljnim političkim odlukama – koje su odgovarale društvenopolitičkom modelu dominantnom sve do šezdesetih godina; koliko je njena univerzalizacija bila isprepletana s politikom posleratne modernizacije Zapadne Evrope i s teorijskim stavom o konvergentnosti odnosa između Istoka i Zapada.

a. Nastanak Parsonsove teorije modernosti vezan je za one institucionalne transformacije zbog kojih je moderni kapitalizam izgubio prednost otvorenog klasnog društva. Njena zasluga bez sumnje leži u činjenici da je to prva sociološka teorija koja je shvatila implikacije društvenopolitičkih dogovora sadržanih u Nju Dilu, Kejnsovom invencionizmu, fiskalnoj redistribuciji i otvorenom obrazovnom sistemu, čime je sebi obezbedila status teorije koja u jednakosti životnih šansi vidi temeljnu vrednost. Optimističke pretpostavke te teorije dobro su poznate: o manjinama i etničkim zajednicama vodi se računa u okviru univerzalnog statusa građanina; pošto ima proširena ovlašćenja, država ne počiva na regionalnim, verskim, etničkim i klasama sličnim organizacijama, kao što je to slučaj u evropskoj tradiciji, nego na konkurenciji između pluralističkih interesnih grupa. Stabilnost monetarne ekonomije

je suštinski je vezana za njenu kompatibilnost s vrednostima društvene pravde i jednakosti.⁹

Ističući politiku integracije država koje imaju razvijen sistem socijalnog staranja, Parsons je svoja ograničenja uvek definisao u odnosu na konzervativizam sopstvene sredine.¹⁰ S druge strane, pretpostavljao je da je normativni deo njegovog pojma modernosti u velikoj meri ostvaren i da su društveni sukobi i napetosti, od kojih se konsenzusom Velikog Društva odustalo, u principu rešeni. I teza o jačanju klasnih borbi i Veberova pretpostavka o sve većem gubitku slobode, “stari problem političke autoritarnosti i kapitalističke eksploatacije”, osporene su institucionalnim inovacijama, kao i težnjom ka, Veberovim jezikom rečeno, “asocijalizaciji” i “voluntarističkim” korporacijama.¹¹

U ime unapred donetih metodoloških odluka i hristološki obojenih očekivanja pomirenja, pozni Parsons ponovo previđa politički konstitutivnu modernost jer proširuje pojam društva na evolucionistički okvir i time zamagljuje dinamičke sile modernizacijskih procesa. Modernizacija se pojavljuje u jeziku Spenserove filozofije spekulativnog razvoja kao rezultat “funktionalne dobiti” na čiji smer ukazuje “evolucionarna profitabilnost”. Međutim, takva *naturalizacija društvenih procesa* bila je svakako neuverljiva. Teorijski i istorijski kontekst iz kojeg potiče pojam modernizacije i na koji se Parsonsovi važni radovi odnose pokazuje da taj pojam treba opet povezati s *politikom modernizacije* u toku čijeg sprovođenja je on i postao ključni pojam nauke o društvu.

243

b. Na taj način posmatrano, teorija modernosti jeste specifična teorija koja se bavi tranzicijom “tradicionalnih” društava u “moderna” društva. Iako mnoge od njenih kategorija generalizuju transformaciju evropskog feudalizma u industrijski kapitalizam, teorija je formulisana iz perspektive poodmaklog dvadesetog veka. Njen glavni predmet nisu ni kolonijalizam ni klasični imperijalizam evropskih sila, a nisu ni rušiteljski nasrtaji na evropsku civilizaciju u dva svetska rata. Ona se bavi iskustvom – sada sveprisutnim – međusobne povezanosti zemalja o kojoj širom sveta izveštavaju masovni mediji; ekonomskim odnosima i političkim sistemima savezništva. Ona govori o nadi koja opstaje uprkos svim pretrpljenim neuspesima.¹² Pojam modernizacije proističe iz pojmovne ekspanzije koja je pratila

---

9 Parsons 1971, 132, 112; up. 83 i dalje, i 118 i dalje.

10 Parsons 1969, 30. Po tome se razlikuje od svog neokonzervativnog pristalice Lumana (Luhmann).

11 Parsons 1968, 546.

12 Pollard 1968, 185 i dalje.

uspostavljanje “svetskog društva”; o tom procesu na precizan način govori Danijel Lerner:

Drugi svetski rat, vreme kad su evropske imperije srušene, a američko prisustvo prošireno, opet nam je dao nove reči i mi smo, često ozlojeđeno, govorili o amerikanizaciji Evrope. Ali kad se govorilo o ostatku sveta, koristio se termin “vesternizacija”. Međutim, posleratne godine ubrzo su jasno pokazale da je čak i taj širi termin previše uzak da bi obuhvatio način komunikacije pomoću kojeg su se pravilno šematizovane društvene promene rasprostirale toliko brzo i nadaleko da su zahtevale globalnu referencu. Kao odgovor na tu potrebu, pojavio se nov termin – “modernizacija”. On nam je omogućio da jezgrovito govorimo o sličnostima u onome što je postignuto, vidljivim u svim modernizovanim društvima – bilo da su ona zapadnjačka (u Evropi i Severnoj Americi), ili nezapadnjačka (u Sovjetskom Savezu i Japanu) – kao i da govorimo o onim društvima koja se modernizuju bez obzira na to gde se nalaze i kakvoj tradiciji pripadaju.¹³

244 Visoko vrednovanje klasične teorije modernizacije posledica je istorijskog preseka kojim je američkim društvenim naukama kao glavna i jasno ocrtana tema dodeljena oblast restrukturiranja međunarodnog sistema. Otuda pokušaji da se problemu “modernosti” pripiše istorijska ili estetska “dubina” promašuju glavni predmet društvenih nauka, modernizaciju koja je u suštini politička. Prvi put u istoriji oblikovanje političkog i ekonomskog svetskog poretka postalo je tematska žiža sociološki usmerenih promišljanja, programski zabeleženih u Povelji Ujedinjenih nacija. U svom obraćanju Akademiji za političke i društvene nauke predsednik Truman je to upotrebio kao moto spoljne politike – već obojen konkurentskim antagonizmom između sistema:

U članu 56 (Povelje Ujedinjenih nacija) obećali smo da ćemo preduzeti odvojenu akciju i da ćemo zajedno s drugim nacijama delovati “na postizanju viših standarda života, pune zaposlenosti i poboljšanju uslova za ekonomski i društveni progres i razvoj”. Zato je pomoć u razvoju [...] postala jedan od glavnih elemenata naše spoljne politike.¹⁴

Rekonstrukcija posleratne ekonomije, preuređenje međunarodnih odnosa moći, zajedno sa strateškim razlozima i razvojnim programima osmišljenim

---

¹³ Lerner 1968, 386 f.

¹⁴ Truman 1949, 184.

na međunarodnom nivou, podstakli su oblikovanje makroekonomske teorije, komparativne politike, teorije igre i funkcionalističke sociologije.

Drugim rečima, teorija modernizacije kao interdisciplinarni izraz tog pojma morala je da obradi istorijsku situaciju obeleženu raspadom starog kolonijalnog poretka i političkom i ekonomskom obnovom Evrope. Ona je imala udela u formulisanju kako političke strategije za stabilizovanje ili, u nekim drugim slučajevima, ponovno institucionalno oblikovanje Zapadne Evrope tako i u formulisanju strategije razvoja zemalja Trećeg sveta. Time se objašnjava neposredna bliska veza između Parsonsovog analitičkog istraživanja i njegovih obaveza prema Harvardskoj školi za prekomorsku administraciju, gde je radio kao savetnik Odeljenja za ekonomsku administraciju u poslovima s inostranstvom, kao i njegovog doprinosa Konferenciji o Nemačkoj posle Drugog svetskog rata, na kojoj se oštro usprotivio Morgentovom planu zastupajući mišljenje da Nemačku treba uvesti u “civilizaciju Zapada”: “Nijedan veliki entitet kao što je Nemačka u ovom ‘Velikom društvu’ ne može biti uspešno isključen iz tih obrazaca.”¹⁵ Šezdesetih godina Parsons je – na osnovu realistično procenjene dominantne uloge Sjedinjenih Američkih Država u rekonstrukciji međunarodnog sistema – povezao različite tokove rasprave o modernizaciji kako bi oblikovao evolucionističku, univerzalnu istoriju u kojoj je, po njegovim rečima, Amerika preuzela funkciju novog vodećeg društva.¹⁶ Osnovni stav Parsonsove teorije proističe iz činjenice da se politika modernizacije povezuje sa sociološkim pojmom modernog društva kao novog doba jer on – više nego drugi pojmovi – predstavlja sliku koju zapadna društva imaju o sebi i danas preuzima funkcije čiji je cilj usmeravanje istočnoevropskih zemalja.

245

c. To kasno povezivanje interpretativnih obrazaca Zapada i Istoka olakšano je činjenicom da je Parsons od početka imao nameru da prevaziđe ideološke razlike između kapitalističkog i socijalističkog sistema razvijanjem teorije koja će *konvergenciju* oba sistema učiniti verovatnom. Kao i pobeđena Nemačka, pobednički Sovjetski Savez – u sopstvenim uslovima – imao je u principu jasno zacrtan put ka svetskom poretku stvorenom posle rata. Prekoračivši granice Trumanove doktrine, Parsons je podržavao stav o “liberalnoburžoaskom centru”, viziju o Jednom svetu. Po njegovom mišljenju, politička realizacija marksizma u sovjetskom komunizmu nije odstupala od zapadnjačke kulture. On je u tome video radikalni pokušaj tumačenja napetosti – svojstvene obrascima vrednosti Francuske revolucije – između slobode i jednakosti u korist jednakosti.

---

¹⁵ Parsons 1945, 259.

¹⁶ Parsons 1971, 86 i dalje.

To je učinjeno s priličnim uspehom *prima facie*: strategija modernizacije koja je od dvadesetih godina primenjivana u Sovjetskom Savezu rezultirala je visokim stepenom industrijskog razvoja i porastom investicija, a – prisilnim – preseľjavanjem i urbanizacijom ukinula je tradicionalni partikularizam. Nasleđene privilegije i etničko udruživanje potiskivani su univerzalističkim kriterijumima vezanim za sovjetsko pravo građanstva u celini, kriterijumima koji su imali i podršku marksističko-lenjinističke naučne ideologije – i sve je to bilo pod upravom jedne državne vlasti čija je legitimnost, međutim, ostala sumnjiva. Iako je nakon Staljinove ere postala vidljiva, težnja ka ustavnom razvoju bila je sasecana i sprečavana “demokratskim centralizmom” državne partije, nedostatkom prava na slobodu u odnosu na državu i nedovoljno jasno definisanim procedurama smenjivanja vlasti. Otuda proizlazi ono što Parsons – primenivši obrazac po kojem je Barington Mur analizirao sovjetsku vladavinu – naziva *dilemom moći*: marksistički ideali samoopredeljenja i nivo obrazovanja koji je običan narod u međuvremenu stekao, sve više su se sukobljavali s isključivom pretenzijom na moć partijskog i državnog aparata, zahtevajući sve veću demokratizaciju.¹⁷

246 U tim uslovima ponovo su počeli da se javljaju nagoveštaji zajedničkog naglaska Zapada i Istoka na modernosti. U skladu s takvim isticanjem modernosti, “modernizacija” nije bila proces koji se završio u antagonističkim društvima; ona je povezivala kapitalizam i socijalizam u superioran sistem.

Ispod veoma uočljivih ideoloških sukoba pomaljao se važan element veoma širokog konsenzusa na nivou vrednosti okupljenih u kompleks koji često nazivamo “modernizacijom” [...] Jasno je da konačna pobeda bilo koje strane nije jedini mogući izbor. Postoji i alternativa, to jest konačna integracija obeju strana – kao i neobaveznih jedinica – u širi sistem poretka.¹⁸

Zamasi institucionalno regulisane ekonomije u kapitalizmu – na koje ukazuje Šumpeter – proširenje javnog sektora, školskog i visokoškolskog sistema obrazovanja – koje ističe Tinbergen – kao i novine Nju Dila vezane za socijalno staranje, sve to zajedno podstaklo je konvergenciju.¹⁹ Istok je poslao politički signal u vidu Hruščovljeve doktrine o mirnoj koegzistenciji i Parsons je 1962. godine – neposredno pre Kubanske krize – savetovao Zapadu da to ozbiljno shvati. Ako nastavimo da raz-

---

17 Vidi Moore 1950.

18 Parsons 1962, 466 i 474.

19 Schumpeter 1942, 262 i dalje, ali protumačeno kao priprema za socijalizam ili, alternativno, Tinbergen 1961.

mišljamo u tom pravcu, modernizaciju ne možemo više vezivati samo za nacionalne države; ona podrazumeva *modernizaciju međunarodnih odnosa: uključivanje država u međunarodnu zajednicu* utemeljeno na zajedničkim proceduralnim normama za rešavanje sukoba – “odvojenih od specifičnog ideološkog stava bilo kojeg polarizovanog tabora”.²⁰

III. NEDOUMICE VEZANE ZA ISTOČNOEVROPSKU TRANSFORMACIJU

Tipičnost teorije modernizacije u ocenjivanju promena u istočnoevropskim sistemima bez sumnje je motivisana mnogobrojnim i naizgled prihvatljivim istorijskim analogijama. Hipoteza o konvergenciji, koja je danas ponovo predmet rasprave, tu mači se kao nešto što ukazuje na to da se posleratni nagli razvoj na Zapadu može ponoviti na istočnoevropskoj teritoriji uz pomoć nekog drugog Maršalovog plana – “kao što se to desilo u posleratnoj Nemačkoj i Japanu i u skorije vreme u Čileu i Meksiku”.²¹ Pošto konflikti između Istoka i Zapada pripadaju prošlosti, međunarodne institucije i pomoć Zapada dobijaju nove zadatke.

Da bi se ocenile istočnoevropske transformacije, kao referentni model preporučuje se Parsonsov idealan tip modernosti – ponovo stavljen u kontekst istorijskih konstelacija i političkih odluka. Posebno zato što je multidimenzionalan pojam modernizacije heuristički plodonosniji nego nesigurno obećanje da će model označen kao “nadoknađivanje zaostajanja” u modernizaciji biti uspešan – obećanje koje zavisi od normativnih kategorija s izraženom persuazivnom moći ili od spontano reorganizovanih istočnoevropskih društava. Iz toga proizlazi izvestan broj pitanja koja zanemaruju pobornici tržišno indukovane modernizacije obezbeđene odgovarajućim ustavnim uslovima: 1. Kakvi su *društveni dogovori* u stanju da oslabe nape-
tost koja će eksplodirati kad tržišni ekonomski odnosi budu u potpunosti primenjeni? 2. Šta se može reći u prilog pretpostavci da *politička “modernost”* može biti “uveze-
na”, da tako kažemo, usvajanjem partijskih struktura Zapada, dobijanjem pomoći u uspostavljanju političkog ustrojstva i primanjem zajmova sa Zapada?²² 3. Istorijski kontekst klasične teorije modernizacije pokreće pitanje da li *međunarodni kontekst* od kojeg je zavisio uspeh posleratne modernizacije Zapada može biti generalizovan tako da važi i za položaj istočnoevropskih zemalja u postojećem svetskom sistemu. Sva ta pitanja tiču se društvene dinamike, krhkosti i neizvesnog ishoda istočnoevropskih

247

---

20 Parsons 1962, ovde 475.

21 Sachs 1991, 112; up. Allison i Blackwill 1991; Kostrzewa i Nunnenkamp 1990.

22 Kao što pretpostavlja Senghaas 1991.

transformacija. Praktični odgovori na ta pitanja zapaliće sukobe koji će pokušaje Istočne Evrope da “nadoknadi zaostajanje” u modernizaciji pretvoriti u krajnje rizičan projekat. Otud je neophodna temeljna revizija evolucionističkog pojma modernosti.

1. *Socijalnostrukturne prepreke*

Kad je reč o prvom od nabrojanih pitanja, tvrdnja o “nadoknađivanju zaostajanja u modernizaciji” prebacuje socijalni inženjering, zajedno s njegovim mnogobrojnim preduslovima sadržanim u Nju Dilu, Velikom društvu i zapadnoevropskoj posleratnoj modernizaciji, na istočnoevropske odnose propuštajući da prethodno nezavisno ispita u kojoj meri tamošnje društvene grupe poseduju sposobnost da postignu kompromise. Posmatrači sa Zapada spremno pretpostavljaju da postoji opšti interes za uvođenje privatne svojine, tržišta rada i kapitala unutar ustavnog okvira, verujući da sve to ometaju samo ostaci moći komunističke države, privilegovane grupe nastale u starom režimu i birokratski “kočioni mehanizmi”. Po tom shvatanju, sukobima opterećena dinamika reformskih procesa odlaže ciljno orijentisan razvoj čijem interesu najbolje služe odluke koje proizvode “šok” i koje su neopozive. Međutim, takvo stanovište je komplementarno s lenjinističkom dogmom i lako može biti opovrgnuto analognim pogrešnim proračunima. Po Lenjinovom mišljenju, državna partija je svemoćan učesnik koji raspolaze totalitetom društvenih odnosa na suveren način; po drugom pomenutom shvatanju, tržište je “mehanizam” koji izvršava više imperative evolucione logike bez obzira na činjenične interesne stavove.

Upravo zahvaljujući empirijskom istraživanju aktuelne situacije u životu stanovništva Sovjetskog Saveza koje je sproveda Tatjana Zaslavskaja Brežnjevljeva doktrina o formiranju besklasnog društva bila je opovrgnuta, čime je otkriven diferenciran spektar *interesa protivnih “nadoknađivanju zaostajanja” u modernizaciji*.²³ Nasuprot preovlađujućim stavovima na Zapadu, “kočnice” reformskom procesu nisu aktivirali kadrovi u telima za planiranje i državni funkcioneri u vlasti; nisu se samo “asocijalni”, “korumpirani” i “ortodoksni i kratkovidi” elementi na koje je ukazivala sovjetska štampa opirali disciplinujućim ograničenjima konkurencije. Za razliku od Hruščovljevog nastojanja da reformiše sistem koje su sprečile više instance, Gorbačovljeve inicijative naišle su na otpor “znatnog dela radnika”.²⁴ Perestrojka nije mogla da se osloni na neku ideologiju koja bi uspešno uticala na mase, a nije mogla

---

²³ Zaslavskaya 1984.

²⁴ Zaslavskaya 1990, 18

da se osloni ni na samu masu. Gorbačovljevi reformski programi bili su u izvesnom smislu korak napred u odnosu na neuspele pokušaje njegovih prethodnika: shvaćeno je da se mora prekinuti s ostacima staljinističke prisilne integracije i s paternalizmom Brežnjevljeve ere, to jest da je potrebno zalagati se za pravo na demokratsku participaciju: za “programe uključivanja – demokratizaciju i glasnost”, kako se kaže u nedavnom diferenciranom istraživanju društvene dinamike u perestrojci.²⁵ U skladu s tim, osnovna nedoumica vezana za reformsku politiku u prethodnim godinama nije samo rezultat konzervativizma među desničarima i u vojsci; ona proističe iz ponovnog definisanja implicitnog društvenog ugovora pomoću kojeg su sovjetski vladari obezbedili izvestan legitimitet.

Tri odlike sovjetske društvene strukture odgovorne su za snagu postojeće krize koja svakako ne garantuje – čak ni u slučaju radikalizovane reformske politike – čvršću integraciju “društvene zajednice”: (a) nepostojanje “funkcionalne elite” koja poseduje sposobnost da da čvrste smernice modernizaciji sovjetskog društva; (b) divergentni interesi glavnih društvenih klasa sposobnih da proizvedu “društveni ugovor” o kojem još uvek treba pregovarati; (c) politizovanje etničkih udruživanja koja su mogla ugroziti dalje postojanje sovjetskog društva ili, u današnjem slučaju, mogu ugroziti nedavno osnovanu Zajednicu nezavisnih država.

249

a. Na predstavu Zapada o preokretima u Istočnoj Evropi bez sumnje utiču pre svega one društvene grupe koje se mogu smatrati nosiocima zapadnjački orijentisane modernizacije: intelektualci koji nisu bili socijalizovani pod ideološkim pritiskom Hladnog rata i koji su bili u stanju da kroz međunarodne kontakte preispitaju zvaničan stav prema kapitalizmu; tehnički specijalizovani stručnjaci čije je samopouzdanje proisteklo iz zahteva napredne proizvodne tehnologije; i pripadnici gradskih srednjih klasa koje su se sedamdesetih godina popele na društvenoj lestvici i danas imaju uticajne položaje u masovnim medijima. Upravo u njima Moše Levin vidi tlo iz kojeg će nići građanska srednja klasa.²⁶

Dalja urbanizacija života, viši nivo opšteg obrazovanja i širenje akademski obučanih društvenih slojeva zahtevali su sve veći razvoj uslužnih delatnosti – dok su zahtevi za jednostavne manuelne aktivnosti bivali sve malobrojniji – i doveli su do toga da se individualizovane potrebe ne mogu više zadovoljiti u okviru komandne ekonomije. Obrazovni programi, odbir zanimanja i politička gledišta sve više se percipiraju kao individualna prava. U društvima sovjetskog tipa očigledno su

---

25 Ludlam 1991, o tome 305.

26 Lewin 1988, 80; up. Skilling 1990.

preovladale težnje karakteristične za unakrsni sistem razvijenog industrijskog društva: “Dok je država zvanično nastavila da dominira svojim građanima, istovremeno se razvijalo nezvanično ‘drugo’ društvo – društvo u kojem je narod privatizovao svoju egzistenciju, u kojem je “druga” ekonomija cvetala, a kultura samizdata se širila. Iako nije bilo nezavisno od države, sovjetsko društvo je postalo individualizovano i decentralizovano”.²⁷ Liberalizacija štampe dobila je istaknuto mesto u takvoj klimi. Socijalnoj sferi nastaloj zajedno s mrežom “ćelija” Komunističke partije bio je potreban drukčiji oblik artikulacije, različit od onoga koji se odvijao preko državno organizovane javne sfere.

Ipak, još uvek nije jasno koliko je daleko otišao taj razvoj ni da li su pripadnici inteligencije, afirmisani u reformski orijentisanim medijima, predstavnici interesa koji se mogu generalizovati; nije jasno ni da li je začetak javne sfere moguće institucionalno stabilizovati. Slično tome, neizvesno je i da li su se iskristalisale funkcionalne elite koje nedvosmisleno podržavaju promenu sistema i imaju sposobnost da projektuju odgovarajući program. Postoje dve stvari koje zahtevaju brižljivu procenu.

250 Prvo, interesi koji su zajednički pripadnicima inteligencije ostaju ambivalentni. Tačno je da je izolovanje aparata samoodbirom iz vrhunskih slojeva sve više ograničavalo mobilnost naviše. Pošto je ekstenzivan razvoj iscrpljen, duga faza birokratske ekspanzije bila je završena; integrativan učinak staljinističkih “čistki” koji se ogledao u tome što se cela jedna generacija pela na vodeće položaje, nije mogao biti ponovljen – čak ni pod sumornim uslovima nekakve neostaljinističke obnove. Na taj način, s obzirom na brzo povećanje broja univerzitetski obrazovanih ljudi koji su težili nalaženju mesta u partijskom i državnom aparatu, rasla je i napetost među inteligencijom. Pored toga, nije postignuta saglasnost o tome gde treba povući granicu između spremnosti da se reforma sprovede na radikalna način (zbog čega bi u svakom slučaju broj zaposlenih bio drastično smanjen) s jedne strane, i nadmetanja za položaje unutar aparata koje je još uvek aktuelno na nivou pojedinačnih republika, s druge strane. U tom kontekstu nezainteresovanost studenata za politiku mnogo toga otkriva: “Dok su, pod sličnim okolnostima, studenti u carskoj Rusiji igrali ključnu ulogu u revolucionarnim pokretima, u zalaganju za *glasnost* takvu ulogu nisu imali”.²⁸

Ta zapanjujuća činjenica koincidira s drugom činjenicom: nedostatkom pojmovne teorije. Marksističko-lenjinistički pojam pozitivne ideologije – ar-

---

27 Ludlam 1991, 290; u vezi s promenama u pozadini perestrojke *vidi* Ruble 1987 i Remington 1990, 171 i dalje.

28 Laqueur 1989, 274 f; up. 372 i dalje.

šin pomoću kojeg se upoređuju nauka i ideološki kriterijumi – još uvek ponekad odjekuje u parolama i sloganima perestrojke. Samokritika, koja se odvija u mnogim disciplinama, uglavnom je zasnovana na premisama vezanim za ispravnost stava. Nema ni govora o bilo kakvom – makar rudimentarnom – razvijanju nezavisne teorije. Univerzitetsko obrazovanje u oblasti koja je najvažnija za društveno restrukturiranje, a to je ekonomija, drži se stare dogme i koristi udžbenike kao što je, na primer, poslednje izdanje kanonskog priručnika čiji su autori V. A. Medvedjev, Abalkin i Aganbegjan. Alternativa kojoj su skloni “radikalni reformatori” nije mnogo privlačnija: svodi se na “uprošćene udžbenike Univerziteta u Čikagu, izdanja iz 1930. godine”.²⁹ Novoustanovljeno ispitivanje javnog mnjenja od početka je zavisilo od mogućnosti komercijalizacije i odmah je postalo podložno uticaju zapadne štampe.³⁰ Malo je pokazatelja koji potvrđuju da su funkcionalne elite formirane i da se stvara pouzdana teorija društvenih promena. Uticaj reformskih snaga u akademskim krugovima još uvek je ograničen, što, između ostalog, objašnjava teorijske slabosti reformi: “Da bi se nekako snašli, lideri moraju potajno da bace pogled u svim mogućnim pravcima”.³¹ Jedan od tih pogleda očigledno je upućen teoriji modernizacije koja, u tim okolnostima – ipak – preuzima funkciju nadoknađivanja: funkciju “bekstva pomoću kojeg nastoji da prevale što je moguće veću razdaljinu između prošlosti i budućnosti”.³² Međutim, još je važnija činjenica da je, pod utiskom da se pritisak zapadnjačke kulture odvija s ovlašćenjem glasnosti, veliki broj uticajnih pisaca zaplovio patriotskim, nacionalističkim i rusofilskim, a neretko i antisemitskim vodama, to jest priklonio se nekoj vrsti “sinteze Staljina i Dostojevskog”.³³

251

b. Činjenica da funkcionalne elite nemaju zajedničke stavove o interesima nije sama po sebi dovoljna da ih spreči da deluju na koordinisan način. Veze sa starim sistemom postoje i među onim pripadnicima radničke klase koji su za vreme Brežnjevljevog egalitarizma bili u stanju da ojačaju svoj položaj u odnosu na tehničku inteligenciju, naučnike, nastavnike i lekare. Suprotno često uvreženom mišljenju, sovjetski sistem je sve do početka osamdesetih godina – pa otuda i za vreme takozvanog “perioda stagnacije” – raspolagao elementarnom legitimnošću, što je činjenica koja je izmakla pa-

---

29 IMF Survey, 27. maj 1991, 171, odnosno Petterhoff 1990, 168 i dalje.

30 Werth 1989.

31 Taj opšti ideološki vakuum u kojem se nalazi perestrojka opisuje Laqueur 1989, 120 i dalje, ovde 289.

32 Segbers 1989, 338.

33 Laqueur 1989, 120 i dalje, ovde 293.

žnji totalitarističkih pristupa. Za vreme poststaljinističke vladavine bilo je moguće uspešno oformiti političku legitimnost u okviru autoritarne ustavne države. To je postignuto zahvaljujući boljem snabdevanju potrošačkim i trajnim dobrima, sistemu mnogostrukih posrednih povlastica i obrazovnih šansi i obezbeđivanju posla i prihoda. Zajednički legitimacijski imenitelj tih povlastica bio je izbegavanje individualnih rizika. U tom pogledu potvrđena je Parsonsova procena da sovjetski obrazac vrednosti ima moć povezivanja: “Većina sovjetskog stanovništva u egalitarizmu i ekonomskoj sigurnosti vidi dobit koju je sistem za njih izborio”.³⁴ Brežnjevljev “društveni ugovor” bio je utemeljen i na niskom intenzitetu rada, što je omogućavalo da se veliki deo energije usmeri ka manje ili više tolerisanoj ‘drugoj’ ekonomiji”.³⁵

Analiza takvih odnosa pokazala se plodonosnom i kad tim odnosima u velikoj meri nedostaje voluntaristička dimenzija svesne socijalizacije – u Veberovom smislu – tako da se može govoriti o amorfnom delanju u skladu sa sporazumom.³⁶ Sa stanovišta teorije ugovora, nije reč o tome da samo konkurentske grupe unutar viših birokratskih struktura postaju vidljive: promenjen odnos između države i društva takođe postaje očigledan. Otuda je jasno da se pritisak da se sprovede reforma – čije razmere je Gorbačov prvi priznao – svodio na reviziju “društvenog ugovora” koji je važio do tada; na taj način se otpor perestrojki, koji nisu pružali samo nazadni birokrati, sagledava u drukčijem svetlu. To je zato što se svi predloženi reformski programi slažu da je neophodna efikasna ekonomija, da se moraju izgraditi kriterijumi za merenje učinka i da treba da postoji individualna odgovornost kako bi se pobedila ravnodušnost radnika o kojoj je prvi otvoreno govorio Nikolaj Šmeljev. Kampanja protiv “nezarađenog prihoda” iz “druge” ekonomije suprotstavljala se svakodnevnoj praksi odsustvovanja s posla, kao i proneverama, prisvajanju i krađi državnih dobara koja se zatim pojavljuju na ilegalnom tržištu. Uvođenje računovodstvenog praćenja poslovanja i samofinansiranja izazvaće zatvaranje neprofitabilnih preduzeća i, kao posledicu toga, nezaposlenost; nagrađivanje po učinku obelodaniće razmere latentne nedovoljne zaposlenosti na radnom mestu. Štaviše, nestašicom određene cene izvesnih proizvoda povlače za sobom drastičan porast dotad subvencionisanih cena osnovnih dobara i stanarine. To se očigledno dešava od početka godine.

Međutim, ekonomska modernizacija na taj način ulazi u konkurentski odnos s državnom legitimnošću koja je dosad bila na snazi. Socijalnostrukturno po-

---

34 Ludlam 1991, 300. Međutim, sumnje u realnost sadržine egalitarističkog programa iskazali su Meissner 1988, 65, i Bergson 1984; up. fusnotu 40.

35 Bryson 1990, 146.

36 U vezi s opravdanjem tog pristupa u analizi sovjetskih reformskih procesa vidi posebno Hauslohner 1987, 38 i dalje i Ludlam 1991, 296 f.

smatrano, radni sporazum vezan za reformu ekonomije iz očiglednih razloga potkopavaju neusklađeni efekti kako preduzetih tako i najavljenih mera. Korist od tih mera verovatno će najpre imati kreativne profesije, uslužne grane, specijalizovani tehničari i vodeći menadžeri.³⁷ Po rezultatima sovjetskih ispitivanja javnog mnjenja,³⁸ većina kategorički odbija da prihvati porast cena, nezaposlenost i smanjenje realnih prihoda koji su ishod svake zamislive vrste reforme; to odbijanje je i razumljivo kad se posmatra iz ugla grupa neposredno ugroženih mogućnošću da ostanu bez posla u zemlji u kojoj je početkom tridesetih godina ukinuta socijalna pomoć za nezaposlene. Stopa inflacije, koja se između 1988. i početka 1991. godine sa 4% popela na 24%, a tokom 1991. na 450% da bi s uvođenjem slobodnog formiranja cena³⁹ dostigla razmere hiperinflacije, pogađa pre svega primaocce fiksnih penzija, novčane pomoći i stipendija. Cene dobara koje ne proističu iz državno kontrolisane trgovine daleko prevazilaze mogućnosti velikih delova stanovništva. Prema tome, sve veći broj nezaposlenih – a on po proceni bivšeg predsedavajućeg državnog komiteta za planiranje može dostići četrdeset miliona – inflatorni procesi i manjkavosti socijalnog zakonodavstva činioci su koji ubrzavaju širenje siromaštva.

Ne postoji društveni sistem koji je u stanju da izdrži naprezanje tih razmera. Socijalizacija čiji je cilj država s razvijenim socijalnim staranjem, što je Parsons smatrao preduslovom naprednog modernog sistema, kasniji je produkt uspele ekonomije. Pored toga, s obzirom na napetost izazvanu problemima Istočne Evrope, ne može se jasno sagledati na koji je način moguće dostići viši oblik društvene integracije. Kriza u realsocijalističkoj ekonomiji uništila je integrativnu moć koju je imala vrednost jednakosti čije je mesto zauzela efikasnost.⁴⁰ Međutim, kad

253

---

37 Hauslohner 1987, 71 i dalje; Kolton (Colton 1987) proučava priklanjanje ili protivljenje reformi na pet nivoa društvene strukture. O strukturi zarade i problemima vezanim za fleksibilnost tržišta rada vidi Standing 1991.

38 Mason i Sydorenko 1990.

39 DIW 22/1991, 295; *The Economist*, 14. decembar 1991, 69; za poređenje stopa u drugim istočnoevropskim zemljama vidi IMF 1991, 21.

40 Hewett 1988; egalitarizam je uvek bio, a to je i ostao, kontroverzna tema u diskursu o socijalizmu – neki smatraju da je to jedan od najvećih društvenih eksperimenata dvadesetog veka (Lenski 1977), a neki da je to stalni izazov uprkos tome što u stvarnosti postoje sukobi (Lukes 1974). Sengas (Senghaas 1991, 13) misli da je egalitarizam realsocijalizma (potencijalno) preimućstvo “jer su – kako je iskustvo pokazalo – društva koja su od početka projektovana kao egalitarna sposobnija za razvoj od društava koja su od početka obeležena izrazitom nejednakošću; nasuprot tome, vidi Offe 1991, 286.

je reč o legitimnosti, efikasnost nije sama po sebi delotvorna ideologija. Očigledan pokušaj da se reši sukob između jednakosti i efikasnosti u okviru značenja teorije funkcionalne stratifikacije, to jest u skladu sa stavom da su nejednake zarade za različite učinke “funkcionalne”, proističe iz nepotvrđene pretpostavke: neosporne činjenice da se “učinku” pridaje veliki značaj. Tu nam ukazivanje na zapadnjački model ne može biti od velike koristi. Ne samo zato što na tržištu rada preovlađuju asimetrični odnosi moći nego i zato što tržišta zapadnjačkog stila nisu ni na pomolu. U bivšem Sovjetskom Savezu kapital se ne stvara po modelu koji nude neoklasični udžbenici, to jest na osnovu štednje inovativnih preduzetnika spremnih na žrtve. On se akumulira korišćenjem starih privilegija, eksploatacijom nedostatka osnovnih dobara i, svakako ne najmanje, primenom mafijaškog modela pretvaranja nezakonito stečenog novca u poštovanja dostojan kapital. Otuda nepravedni odnosi raspodele na koje se stanovništvo žalilo nisu zasnovani samo na tradicionalnom nemaru. Ti odnosi se oslanjaju na “ubrzanu diferencijaciju između onih koji primaju normalne plate, s jedne strane strane, i rubaljskih milionera i posednika deviza, s druge strane”. “Taj proces će podstaći uvedena privatizacija jer su birokratski vrh i sve aktivnija mafija u stanju da obezbede nadmoćne početne pozicije – u poređenju s onima koji se legalno uključuju u privatnu ekonomiju. Time je kredibilnost proklamovane meritokratije od samog početka dovedena u pitanje.”⁴¹

U slučaju da je ta procena tačna, reforme koje je uveo Gorbačov morale su naići ne samo na politički otpor nego i biti predmet socijalnostrukturne nedoumice. S jedne strane, revizija Brežnjevljevog ugovora bila je neizbežna: promenjeni zahtevi u sferi proizvodnje, naročito davanje većeg značaja inteligentnoj tehnologiji i sve veće potrebe za uslugama, nalažu poboljšanje položaja visokih stručnjaka, veću mobilnost i aktivno učesće u ekonomskim promenama. S druge strane, očekivano ispunjavanje zadataka koje neće izazvati nikakve sukobe još uvek nije na vidiku; ekonomske promene vezane za strukturu smanjuju potrebe za manuelnim i poljoprivredno-industrijskim radom i time pokreću interese protivne promenama.

Suprotni interesi (potencijalnih) pobednika i gubitnika koji učestvuju u društvenoj obnovi ograničavaju gotovo svaki reformski potez kakav je, na primer, i u međuvremenu započeta reforma cena: “Bez cena određenih nestašicom nema prave reforme; bez kontrole visine cena nema podrške reformama”.⁴²

Otuda zapadni političari, koji podrazumevaju da se tržišni poredak i demokratija uzajamno jačaju, ne mogu da shvate kako perestrojka podriiva samu se-

---

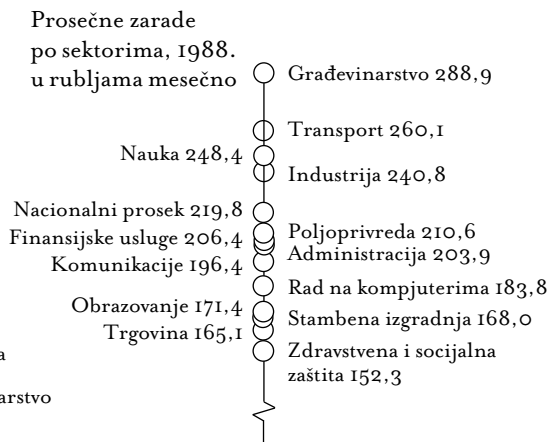
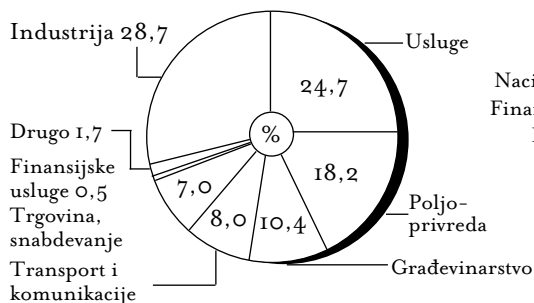
⁴¹ Vogel 1990, 322.

⁴² Bryson 1990, 146; up. Zaslavskaya 1989, 532.

Slika 1

Zaposlenost po sektorima i zarade⁴³

SOVJETSKI SAVEZ Zaposlenost po sektorima, 1989.

be; taj proces opisuje Prževorski. “Proces promene iz socijalizma u kapitalizam ima svoju osobenu dinamiku: kako je uvođenje tržišta za većinu ljudi bolno, oni imaju zdrave razloge da to spreče i, dok demokratizacija istovremeno napreduje, imaju dobre razloge što to rade.”⁴⁴ Propast planske ekonomije očigledno nije stvorila dovoljne uslove za uspešno uvođenje tržišnih odnosa, bar dok se ne postigne sporazum o ublažavanju neizbežnih teškoća. Ukoliko nema podršku društveno zdrave koalicije, nijedna reformska politika, ma koliko radikalna bila, neće uspeti da izmeni simptome koji su obeležili protekle godine: “Sovjetske ekonomske reforme – mnogo šokova, nema terapije”.⁴⁵

c. Uprkos Parsonsovim nadama, napredovanje industrijalizacije i univerzalizacija nauke nisu doprineli ni razvoju opšte svesti ni etničkom pluralizmu. Ironično je to što su napredak modernizacije, uspesi industrijalizacije i urbanizacija, kao i širenje obrazovnog sistema, za posledicu imali novi etnonacionalizam koji predstavlja

⁴³ Grafički prikaz je zasnovan na ciframa Međunarodne organizacije rada (ILO) i uzet je iz *The Economist*, 15. jun 1991; u vezi sa strukturnim promenama na istočnoevropskim tržištima rada od osamdesetih godina naovamo vidi ILO 1989, 15–20.

⁴⁴ Przeworski 1990, 168; up. Tanzi 1991, 166 i vidi Beyme 1991, str. 632 f.

⁴⁵ *The Economist*, 27. april 1991, 83.

256 nazadak u odnosu na lenjinističko verovanje u internacionalizam i koji se danas bori protiv svih vrsta centralne koordinacije.⁴⁶ Takav razvoj je pogubna posledica politike vezane za nacionalnosti koja tobože vraća obrazac zapadnjačkog razvoja: nacionalizam se ne javlja u tranzicionoj fazi, nego nastaje u razvijenom stadijumu industrijalizacije. Isticanje zapadnoevropskih pojmova o suverenosti promašuje cilj s obzirom na činjenicu da je “drama nacionalne obnove” (Laitin) nastala tek krajem osamdesetih godina i da se nove državne deklaracije nezavisnosti, oslanjajući se na mit, pozivaju na fiktivnu prošlost. Raspad Sovjetskog Saveza i nacionalistički definisani pravci sukoba nisu toliko rezultat autohtonih pokreta za nezavisnost koji se bune protiv poslednje “imperije” dvadesetog veka koliko su kontrafiktivni rezultat etno-federalističke politike koja, na sličan način, teži ciljevima vezanim za tehničke pojedinosti vladavine i politike razvoja. Kulise na pozornici pokreta za autonomiju već su bile podignute osnivanjem Sovjetske Federacije 1922. i donošenjem Staljinovog ustava 1936. godine. Tada su neke etničke grupe definisane kao nacije s autonomnom teritorijom. Status autonomije i granice između regiona diktirane su, pre svega, nastojanjem da se očuva moć, a ne s obzirom na naseljena područja. Pošto je Staljin uništio tradicionalne elite, Centar je ovlastio službenike iz etničkih grupa da stabilizuju njegovu vlast u oblastima izvan ruske teritorije. Oni su u regionima sprovodili direktive iz centra, pa su vodeće etničke grupe za uzvrat dobijale povlastice i centralne resurse, a njihovi pripadnici šansu za napredovanje u karijeri.

Taj sistem uplitanja lokalnih vlasti u sprovođenje sankcija i podela kontrolisanih iz centra i istovremenog podsticanja nacionalnih identiteta može da objasni dve stvari. S jedne strane, dugotrajna stabilnost etno-federalnih struktura vladavine postaje razumljiva: dokle god su regionalni kadrovi bili u stanju da održe lojalnost svoje etničke grupe i etničke elite obezbeđujući im centralne resurse i napredovanje u službi, njihov položaj bio je bezbedan, a takav je istovremeno bio i položaj centralne vlasti. Zahvaljujući kvotnom sistemu obrazovanja i zanimanja, nacionalnosti su, u celini gledano, srazmerno svom broju u odnosu na ukupnu populaciju, izjednačavane s većinskim stanovništvom, to jest dobijale su istu obuku i šanse za zapošljavanje. Takav sistem je proizveo i preterano predstavljanje titularnih nacionalnosti u republikama.

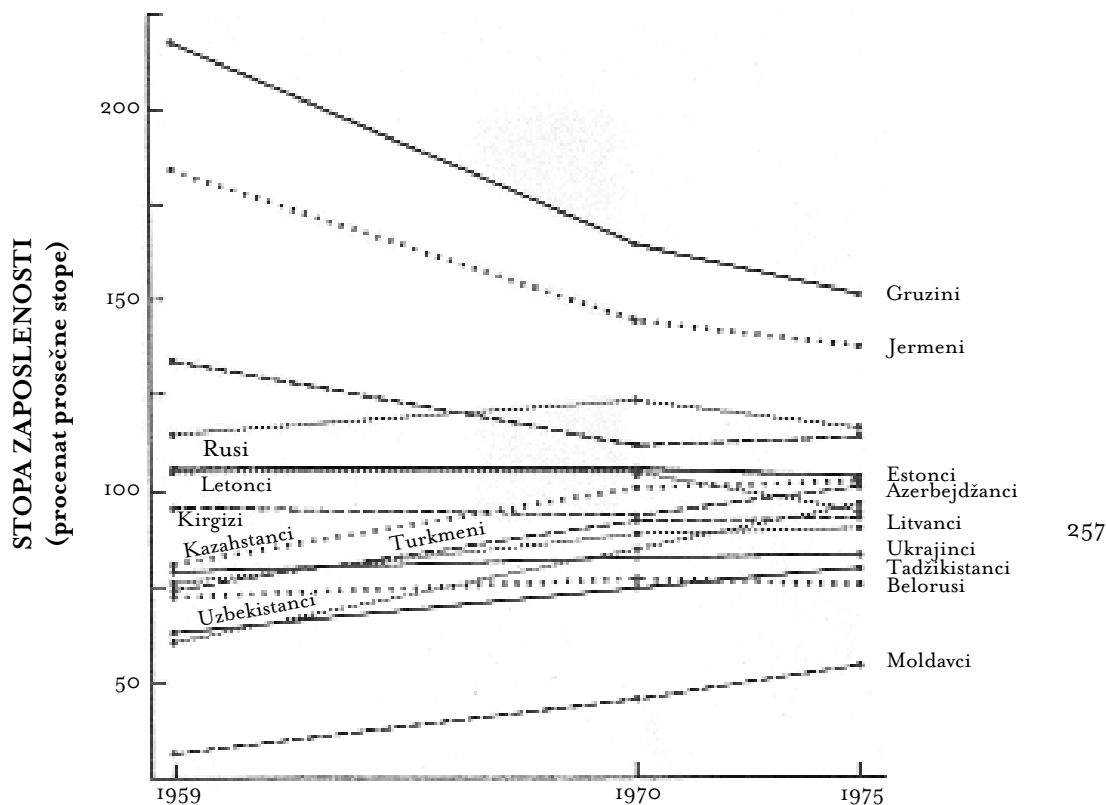
Istovremeno, i kontrola nad lokalnim medijima i artikulacija etničkih interesa ostali su potpuno u rukama kadrova koje je imenovao Centar. U azijskim

---

46 Pronicljive studije o takvom mehanizmu vladavine i njegovoj nehotimičnoj dinamici vidi u Moses 1985; Roeder 1991 i Laitin 1991.

Slika 2⁴⁷

Izjednačavanje etničkih grupa, 1959-75: zaposlenost stručnjaka s višim kvalifikacijama u odnosu na 1000 odraslih stanovnika (prosek za 15 nacionalnosti = 100)

Izvor: Izračunato na osnovu podataka u Ellen Jones i Fred W. Grupp, *Modernization and ethnic equalization in the USSR*, *Soviet Studies*, 36 (1984), 159-84.

regionima, ranije uglavnom “plemenski” organizovanim, takva politika je omogućila izvesnim etničkim grupama da se konstituišu kao republike i time stvore “nacionalnu” svest. Relativan napredak baltičkih republika nije proistekao iz nacionalnih vrлина; on je bio posledica sistema redistribucije među republikama.

47 Iz Roeder 1991, 216.

S druge strane, taj sistem rizikuje da se saplete o sopstveni uspeh. Od šezdesetih godina naovamo odvija se decentralizacija funkcija vlasti koja omogućava republikim kadrovima da projektuju partikularističke ciljeve i politiku afirmativnog delanja čiji je cilj obezbeđivanje podrške među etničkim manjinama. Organizovanje etničkih protesta postalo je način da se od centra iznude veća sredstva. Tako je nezavisnost regionalnih partijskih organizacija rasla istovremeno s uspehom etno-federalne politike. To je imalo za posledicu da se sukobi, koji su se rasplamsavali dok je ekonomski razvoj slabio, poklope s postojećim politizovanim "etničkim identitetima" vezanim za teritorijalne pretenzije. Nadmetanje u sve oskudnijoj raspodeli ili protesti zbog redistribucije među republikama dobili su oblik nacionalnih sukoba, naročito otkad su regionalni kadrovi počeli da doživljavaju sebe kao nekog ko trpi populistički pritisak kontraelita.

U tom pogledu, pokreti za nezavisnost jesu nov fenomen u Sovjetskom Savezu. Kobrene pozne posledice uspostavljanja etno-federalne vladavine postale su vidljive kad se, umesto raspodele rezultata proizvodnje, postavilo pitanje raspodele troškova za finansiranje tranzicije u tržišnu ekonomiju. Uzajamno nepoverenje raslo je srazmerno povećanju transfera novca: "Većina republika smatra da je nepravedno lišena dela nacionalnog prihoda na koji ima pravo".⁴⁸ Traženje "autonomije" nije usmereno protiv diskriminatorskih zahteva; u njemu treba videti izraz integritetnosti u strukturu dominacije koja se raspada zbog nekompatibilnih zahteva. Tu strukturu ne održavaju potlačene manjine; elite, koje čine relativnu većinu, podržavaju tu strukturu "uklopljenu u politički sistem s ciljem da manipuliše tim sistemom u njihovu korist".⁴⁹ Pošto, uopšteno gledano, šanse za zapošljavanje postaju sve slabije, nacionalni simboli, oživljavanje starih tradicija i jezičke granice služe obezbeđivanju pristupa univerzitetima i položajima – isključivanjem manjina.⁵⁰ Secesionistička nastojanja i nedavno negodovanje zbog obnovljenog sporazuma o savezima javili su se u relativno uspešnim kavkaskim i baltičkim republikama, a cilj

---

⁴⁸ EC 1990, 83; analizu redistribucije unutar republika vidi u *ibid.*, gl. 4. Po toj analizi, pet centralnoazijskih republika primalo je pomoć u iznosu od 13% do 21% njihovog budžeta; s obzirom na fiskalne i cenovne subvencije (što je, uopšteno gledano, imalo za posledicu precenjivanje prehrambenih i potrošačkih dobara i potcenjivanje sirovina i energije), jasno je da su i baltičke republike imale korist od transfera iz Centra.

⁴⁹ Ruble 1987, 180.

⁵⁰ Roeder 1991, 222 f.; up. *Moscow News*, 8. 12. 1991; *Nouvel Observateur*, 29. 8. 1991.

im je pružanje otpora redistribuciji u azijski region: "Autonomija je način da se resursi zadrže kod kuće".⁵¹

2. *Konstituisanje civilnog društva?*

Sve tri pomenute socijalnostrukturne prepreke suprotne su očekivanjima pothranjivanim tradicionalnom teorijom modernizacije. S druge strane, one se ne mogu ukloniti primenom uobičajenih sredstava sovjetske politike. Raniji pokušaji reformisanja sistema uvek su propadali jer nisu obezbeđivali politička sredstva za rešavanje sukoba. Gorbačovljeva revizija Brežnjevljevog ugovora očigledno je zahtevala nove političke dogovore s više "voluntarističkih" elemenata. Revolucija proklamovana "s vrha" bila je povezana s pozivom na "perestrojku iz baze" – i to ne samo iz retoričkih razloga. Reformska politika uspela je samo da izračuna kolike su joj šanse da ublaži napetosti (rešavane odozgo) otvaranjem države prema društveno artikulisanim interesima. Da bi se mobilisalo stanovništvo, decenijama gurano u privatizam i političku apatiju, nužno je ne samo oslabiti monopol na moć nego i promeniti razumevanje politike.

Zato se upravo disidenti među intelektualcima, liberalni posmatrači sa Zapada, a s njima i pristalice kritičke teorije, suočavaju s projektom redefinisavanja razumevanja politike. Svi oni očekuju da "korigujuće revolucije" u istočnoevropskim društvima budu potisnute "snagom procesa modernizacije koji sada doseže i do srednje i istočne Evrope" i koji će te delove povezati i s međunarodnim protokolom dobara i sa zapadnjačkom tradicijom građanskog društva.⁵² Oni tvrde da samo "civilizovanjem" ekonomije i političke dominacije može biti uspostavljena sfera *društvene zajednice* u kojoj su se, po Parsonsu, zapadna društva oslobodila i antagonizama ranog kapitalizma i ograničenja birokratske vladavine. Pokazuje se da upravo to predstoji istočnoevropskim zemljama: suviše odlagano vraćanje političke moći udruženjima koja se sama organizuju.⁵³ To ne znači da samoupravno društvo ne bi bilo poželjno – pa ipak, sumnje u nedvosmislenost dijagnoze mogu biti

259

---

⁵¹ Roeder 1991, 219.

⁵² Habermas 1990, 9; naročito 4 f.

⁵³ Arato 1989; Starr 1988) pretpostavlja da su, što se tiče neformalnih grupa i javne sfere oslobođenih glasnošću, državne institucije i komunistička partija odavno izgubile inicijativu. Od ključne važnosti za tok preuzimanja vlasti u Istočnoj Evropi i Kremaljski prevrat u avgustu svakako je bilo "civilizovanje" vojnih aparata: vojska je odbila da sprovede sva dalja politička uputstva u čiju zakonitost se sumnjalo.

dopuštene. Što se tiče mojih sopstvenih sumnji, ograničiću se na nekoliko aktuelnih primera.⁵⁴

Prvo, pomenuti sukobljeni interesi i regionalne napetosti svakako utiču na političke oblike u kojima se odvija društvena obnova. Naravno, činjenica da su se odnosi moći pluralizovali i u Sovjetskom Savezu postala je vidljiva bar u trenutku kad je Komunistička partija Sovjetskog Saveza zvanično odustala od pretenzije na vođstvo: da se jedinstvo KPSS raspalo postalo je očigledno već na Dvadeset-osmoj partijskoj konferenciji; spremne na reforme, komunističke partije u Mađarskoj i Čehoslovačkoj nisu uspele da spreče brz gubitak legitimnosti koji je uživala komunistička politika. Ipak, nada da će se politička liberalizacija spontano razviti u “građansku” javnu sferu pokazala se jalovom. Od trenutka kad su nedržavne političke organizacije prihvaćene, različiti interesi se ogledaju u mnoštvu političkih stranaka koje obuhvataju lepezu od monarhističkih i nacionalističkih do anarhističkih i neostaljinističkih grupa; pored toga, podela je bilo čak i na krilima komunističke partije sve do njene zabrane, a postoji i nekoliko stotina demokratskih stranaka.⁵⁵ Mnoge nekomunističke grupe ne vide sebe kao prvenstveno demokratske organizacije, već se ponašaju kao populističke masovne partije i pozivaju se na mitove o navodno netaknutom životu naroda – i na taj način nazaduju u odnosu na nametnutu komunističku modernizaciju.

Opstrukcija reformskih procesa, vidljiva od kraja osamdesetih godina, svakako se može objasniti činjenicom da nikakav ozbiljniji napor nije učinjen da se

---

54 Treba pomenuti samo dva istorijska preduslova – ne manje značajna – koji objašnjavaju nedostatak zapadnjačkog “građanskog društva” u ruskoj tradiciji. S jedne strane, tradicionalni protivzapadnjački stav pravoslavne crkve nije pružio model za voluntaristička udruženja koja se mogu porediti s oblikovanjem protestantskih zajednica i njihovom sekularizacijom. Reforma crkve nije podrazumevala modernizaciju; naprotiv, pretvorila je pravoslavlje u produženu ruku državne moći. Građanska religija izvedena iz društvene zajednice, o kojoj govore Parsons i Bela, nema očiglednu primenu. S druge strane, autokratska socijalizacija sprečila je stvaranje posrednih delova mesnih vlasti – po uzoru na francuske *parlementaires* ili engleske grofovije – kao i pojavu gradske buržoazije koja ima sopstvenu političku težinu. Ipak, pošto ne postoje ni *corpus intermédiaire* ni artikulisani interesi imućne buržoazije, *građansko društvo*, koje je Hegel definisao kao razliku između države i neformalnog privatizma, nema šanse. Prema tome, “Gesellschaft als staatliche Veranstaltung” (Geyer 1966) nije novina koju je doneo “totalitarizam”, već ima korene u veoma staroj tradiciji vladavine u Rusiji.

55 Koristan prikaz istočnoevropskih partijskih sistema vidi u Beyme 1991.

ustpostavi koalicija različitih partija koje podržavaju perestrojku. Postoje duboko ukorenjeni razlozi za to. Dosad su lenjinističke partije stvarale koalicije isključivo radi preuzimanja vlasti i nisu prihvatale stranački pluralizam kao metod podele moći.⁵⁶ Gorbačovljeva strategija uspostavljanja ravnoteže između partijskih krila uzela je to u obzir kad je pretpostavila da se restrukturiranje Sovjetskog Saveza može obaviti samo posredstvom takve sveobuhvatno dominirajuće organizacije. Nakon neuspeha te strategije teško je reći da li je on posledica Kremaljskog udara, bar u tom smislu što je pomenuta strategija još uvek imala izgleda na uspeh, ili je bilo suviše spremnosti na ustupke konzervativnom taboru.

I pobeda “demokratskih snaga” zasad ostaje ambivalentna. Novostvorena izvršna tela u Rusiji, naročito vlada, koncentrišu vlast u predsedniku. Parlament praktično ne poseduje nikakve zakonodavne kompetencije. Sva ključna mesta oslanjaju se na zaštitništvo. Partije koje su sposobne da artikulišu društvene interese na parlamentaran način još uvek ne igraju značajnu ulogu. Stoga prvi koraci ka reformi sistema dominacije polaze od uznemirujuće premise o objedinjavanju izvršne i zakonodavne vlasti. Sva je prilika da će novi ruski ustav biti skrojen mimo parlamenta. Jedna od prvih odluka donesenih nakon udara bila je otkazivanje izbora, pa je čak i lokalno osoblje imenovao sam predsednik, a kontrolisalo ga je autoritativno telo koje je na brzinu oformljeno upravo u tu svrhu. Koncentracija moći u rukama nekolicine sačuvana je do danas. Mnogo više nego kratkotrajni institucionalni oblici te politike otkriva njen metod koji toliko liči na “demokratski centralizam” da se svakako teško može nazvati “građanskim”.

261

Još uvek je suviše rano prosuđivati da li je vladavina pomoću dekreta, praksa koja postoji i u drugim republikama, tranzicioni fenomen, izraz “inflacije moći” ili uvod u populističke režime. U svakom slučaju, u tim državama koje ponovo polažu pravo na suverenost, dobro sračunata primena nacionalističkih programa korišćena je za strateško očuvanje moći. Zahvaljujući činjenici da su se brzo prilagodili promenjenoj političkoj atmosferi, komunistički zvaničnici u mnogim republikama uspeli su da prve izbore okrenu u svoju korist. Jedna od mnogih zbunjujućih stvari koje se dešavaju jeste i ponovno aktiviranje ruskih “radikalnih demokrata” kao pobornika obnavljanja carske vladavine. Rođenje demokratije slavi se kao “ponovno rođenje Rusije”. Odnosi moći se reorganizuju, a da nisu prethodno izgubili svoja autoritarna obeležja.

---

56 O tom gotovo nezapaženom vidu komunističke politike vidi Gilbert 1989.

Tabela 1

Etničke grupe u republikama (EC 1990, 75)

Sovjetske republike: politički i nacionalni razvoj

	Stanovništvo (u milionima)	Struktura stanovništva %			Jezik učenja (%)	Podteritorije	
		Nacionalnosti	Rusi	Drugi		Autonomne republike	Autonomni regioni
RSFSR	147,4	81,3	81,3	18,7	98,2	16	15
Ukrajina	52,7	72,4	21,9	5,7	47,5		
Belorusija	10,2	79,0	13,1	7,9	20,8		
Moldavija	4,3	64,4	12,9	22,7	59,1		
Litvanija	3,7	79,2	9,3	11,5	82,2		
Letonija	2,7	51,8	33,8	14,4	52,4		
Estonija	1,6	61,4	30,3	8,3	63,5		
Jermenija	3,3	94,0	1,6	4,4	80,5		
Azerbejdžan	7,0	82,5	5,6	11,9	79,5	1	1
Gruzija	5,5	69,5	6,2	24,3	66,6	2	1
Kazahstan	16,5	41,7	37,6	20,7	30,2		
Kirgizija	4,3	52,0	21,4	26,6	52,4		
Tadžikistan	5,1	62,1	7,6	30,3	66,0		1
Turkmenistan	3,5	71,9	9,5	18,6	76,9		
Uzbekistan	17,9	66,1	8,3	25,6	76,8	1	

262

Drugo, republike bivšeg Sovjetskog Saveza proglasile su sopstvene države, ali to ne rešava etničke probleme niti ublažava ekonomsku krizu. Nijedna republika koja teži autonomiji nije etnički homogena. Otuda razvoj regionalnog partikularizma svakako povećava rizik od rešavanja sukoba nasilnim putem – posebno zato što se njihova “autonomija” odnosi na granice koje je povukla omražena centralna sila. Politizovanje etničkog udruživanja ima karakter nadoknađivanja: ono nije toliko stvar izbijanja impulsa koji su veoma dugo bili potisnuti, već ukazuje na nedostatek u političkoj kulturi, pa je – i iz te perspektive posmatrano – neophodno biti krajnje oprezan kad se govori o nastajanju “građanskog društva”. S obzirom na činjenicu da je budućnost u principu neizvesna, interesi koje je moguće politički

organizovati teško se mogu identifikovati, a pozivanje na nacionalne identitete pokazalo se delotvornim – uprkos tome što čak i važne manjine jedva da poznaju svoj “nacionalni” jezik i kulturu. “U bolnom procesu obnove građanskog društva brzo postaje očigledno da etnička udruživanja mogu biti obnovljena daleko brže i uspešnije nego druge vrste udruživanja. Nove političke partije često se svode na relativno male klubove intelektualaca dok ‘nacionalni frontovi’ velikom brzinom stiču stvarnu i trajnu bazu.”⁵⁷

Ukoliko je trebalo da etnički pokreti budu jedina protivteža državnoj partiji, čija je sposobnost za sprovođenje reforme i sama bila ograničena, onda je logično to što je Jeljcin – manje neodlučan da se suoči s nacionalističkim strategijama – prihvatio Gorbačovljevu “drugru rusku revoluciju” i prilagodio je svom razumevanju tog termina. Izgled da se sovjetska birokratska tela zamene ruskim obećavao je nove karijere i stvarao nove lojalnosti – posebno zato što su prigušeni antiruski glasovi emitovani iz nacionalističkih pokreta istovremeno pobuđivali čežnju za ruskom autonomijom: “Mnogobrojni imućni Kavkasci ili Azijci iz centralne Azije naveli su Ruse da veruju kako je, za razliku od tradicionalnijih imperija, eksploatacija u SSSR-u išla od centra ka periferiji, a ne od kolonije ka metropoli”.⁵⁸ Naravno, nacionalizam nije zamena za reformsku koaliciju jer vodi isključenju, a ne “uključenju”. Krilatica o “zabrinutosti zbog prodora stranaca”, koja nagoveštava pretnju pogromima, treba da ukaže na to da su rezultati migracije radne snage preokrenuti posredstvom manje ili više prisilne emigracije, čime se prvi put stvara tobožnja etnička homogenost. Međutim, “modernizacija” nije program za očuvanje popularne kulture i lokalnih jezika. Ostaje da se vidi kako će te republike, koje streme autonomiji, rešiti pitanje svojih manjina i kako će se “narodni frontovi” – čije je zajedništvo dosad sačuvano samo zahvaljujući tome što svi oni odbacuju centralnu vlast – ponašati u budućnosti. Činjenica da su u izvesnom broju republika manjinske etničke grupe lišene građanskih prava svakako ne ohrabruje.

Čak i u zemljama koje nisu opterećene autokratskom tradicijom ruskog carstva, “okretanje točka unazad”, ka tradiciji međuratnih vremena, što je Habermas pozdravio kao znak “korigujuće revolucije”⁵⁹, preti da vrati sumorno vreme agresivnog nacionalizma – mit o “nacionalnom preporodu”. Pošto otpor sovjetskoj hegemoniji ostaje nerazrešen i pošto su ekonomske teškoće u potpunosti vidljive, čini se da je jedini raspoloživi oslonac ponovno raspaljivanje nacionalizma.

---

57 Gellner 1991, 133.

58 Suny 1991, 113.

59 Habermas 1990, 4.

Čarls Gati je podelio identifikacione figure koje prevlađuju u centralnoj i istočnoj Evropi na tri grupe: konzervativne nacionaliste devetnaestog veka, nacionaliste dvadesetog veka i – kao najznačajniju grupu – desno orijentisane nacionaliste iz međuratnog razdoblja: “Očigledno je zašto taj veoma mešoviti skup agresivnih međuratnih nacionalista privlači ljude koji tek sada uče da se nose s teretom i odgovornošću slobode. Te istorijske ličnosti stavljaju naciju i njen zadatak, bilo izmišljen ili stvaran, iznad svih drugih obzira. Oni veruju u red i disciplinu i prezirali su komuniste”.⁶⁰ Nije slučajno to što nije bilo socijaldemokratskih partija, u skladu sa zapadnjačkim razumevanjem tog termina, koje bi se uključile u neku od prvi put izabranih istočnoevropskih vlada – čak i kad se to ne poklapa s nadama pothranjivanim teorijom modernizacije, a koje se odnose na ublažavanje protivrečnosti unutar društva.

Treće, meru u kojoj je simbolizam nacionalne autonomije razvio sopstvenu dinamiku obelodanile su teškoće vezane za koordinisanu međurepubličku reformsku strategiju. Intenzitet krize koja je počela 1988. i inflacija iz 1991. godine nisu više ukazivali samo na to da je stari sistem u procesu stagnacije. To su već bile posledice nacionalistički obojenih borbi za moć, politički motivisanih nestašica, oporezivanja plata, i trgovinskih barijera između republika.⁶¹

264

Međutim, s obzirom na već pomenutu zapetljanost odnosa između republika, koja je mnogo veća nego u odnosima između država članica Evropske Zajednice, došlo bi do katastrofe kad bi se to ekonomsko područje podelilo na još više novčanih jedinica i dobilo nove carinske granice. Neuspela trgovina između država članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć – raspuštenog 1991. godine – već prevazilazi najgora strahovanja. Trećina pada proizvodnje može biti tome pripisana.⁶² U bivšem Sovjetskom Savezu, u kojem 30% proizvoda spada u monopolska dobra pojedinih republika, gubitak komparativne prednosti može postati još drastičniji. Privrede svih republika (osim Rusije) krajnje su otvorene za međurepubličku trgovinu. U šest republika razmena s drugim zemljama Sovjetskog Saveza iznosi više od 40% bruto nacionalnog dohotka. Istovremeno, trgovina republika s

---

⁶⁰ Gati 1990–1991, 134 i dalje (135). Šepflin (Schöpflin 1991, 240 i dalje) iz sličnih razloga smatra da ne postoji društvena osnova za građansko društvo ni u Poljskoj, ni u Mađarskoj, ni u Čehoslovačkoj i ističe da funkcija intelektualaca za vreme pobuna 1989. godine nije podrazumevala bilo kakav odlučujući položaj u postrevolucionarnom društvu: “Postojeći pristup postkomunističkih vlada zapravo je etatistički”.

⁶¹ DIW 22/91.

⁶² IMF 1991, 20 i 26 i dalje; vidi Brabant 1991.

ostatkom sveta (pre svega sa članicama bivšeg Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć) prosečno iznosi samo 3,5%. Kad se uzmu u obzir efekti redistribucije, subvencija i odnosa između uvoza i izvoza, platni bilans svih republika osim Rusije manje ili više je negativan.

Uzajamna zavisnost nije karakteristična samo za trgovinu; ona se ogleda i u zajedničkim tehničkim normama i tehnološkim metodima. Prema tome, bilateralnost, barter i ad hoc aranžmani nisu nikakva osnova za strategiju razvoja.⁶³ U želji da se približe zapadnim tržištima, pojedinačne republike brkaju svoj monopolski položaj – koji važi samo u okviru stare podele rada – s ekonomskom snagom i tako se izlažu još većem riziku da izgube efikasnost. Jedino Rusija pokazuje znake da može da opstane posle raspada Sovjetskog Saveza. Ona uglavnom izdržava samu sebe i u dovoljnoj meri vraća inostrane zajmove. Iako se hvale najvišim stepenom proizvodnje, čak će i baltičke države pretrpeti velike gubitke ako trguju po svetskim tržišnim cenama.⁶⁴

Pored toga, nakon otepljenja zapadnih republika industrijski razvijena područja povlače se iz sistema redistribucije između regiona. Poslednji od saveznih sporazuma o kojima je pregovarao Gorbačov nije ratifikovan i zbog činjenice što je predvideo da se preko regionalnih investicionih fondova prevaziđe ekonomsko nazadovanje. Osnivanje Unije slovenskih država, koje je prethodilo Almamaterskom sporazumu i uspostavljanju Zajednice nezavisnih država, ukazuje na uslove za uspešnu saradnju. Rusija nasleđuje Sovjetski Savez u njegovom spoljopolitičkom svojstvu. Etno-federalnu vladavinu ne zamenjuje “autonomija”, nego ekonomska dominacija centara sposobnih za izvoz nad periferijom koja je prepuštena samoj sebi. Otuda strah da “povratak Istoka u Evropu” može gurnuti južne republike u “azijsko siromaštvo”.

265

3. *Selektivnost politike Zapada: tržištem indukovana modernizacija*

Pored unutrašnjih rizika koji prate pokušaj “nadoknađivanja zaostajanja” u modernizaciji, postoji još jedna otvorena varijabla: međunarodna konstelacija u koju je istočnoevropska transformacija uklopljena. To nas vraća na ranije pomenutu dimenziju modernizacije, onu koja je bila ključna za uspeh posleratnog razvoja Za-

---

63 Zschiedrich 1991, 194 f.; suprotno vidi u Gros 1991.

64 *The Economist*, 4. maj 1991, 29; gubici se procenjuju na 10% bruto nacionalnog dohotka. Zbog izuzetno izražene demografske i ekonomske povezanosti republika – u tom smislu SSSR nije bila “imperija” – individualnom rangiranju po šansama za modernizaciju (Deutsche Bank 1990) treba oprezno pristupiti.

padne Evrope iako nije ostavila posledice na evolucionističku teoriju modernizacije.⁶⁵ Istorijski gledano, “modernizacija” je uvek bila proces pokretan kulturnom razmenom, vojnim sukobima i ekonomskom konkurencijom između država i blokovskih sila – kao što se, na sličan način, posleratna modernizacija Zapada odvijala u sklopu novostvorenog svetskog poretka.

Ipak, zbog svojih metodoloških ograničenja, evolucionistička teorija modernosti nikada nije bila u stanju da pojmovno obuhvati takav kontekst – što je posebno iznenađujuće s obzirom na to da je Parsons nedvosmisleno pretpostavio postojanje sistema međusobno zavisnih društava opterećenih sukobima. Prepuštajući procese konstituisanja sistema nejasnoj “logici nastajanja”, evolucionistička teorija modernosti se ne obazire na dinamiku koja proizlazi kako iz umešanosti svetskog tržišta tako i iz međunarodnih odnosa, što je greška koja postaje vidljiva u analizi istočnoevropskih transformacija. Kao što Džek Snajder pokazuje u svojoj istančanoj studiji, istorija SSSR-a svakako nije bila istorija iznutra ometane “diferencijacije”. Politika Zapada uvek je uticala na stvaranje sovjetskih institucija, a potom i na šanse domaćih političkih koalicija koje su zatim sledile.⁶⁶ Međunarodni referentni okvir ima udela i u ukazivanju na kriznu dinamiku realsocijalističke ekonomije i on će odrediti budući tok reformskih procesa – iako je malo verovatno da će se “priča o brzom razvoju” ponoviti u bliskoj budućnosti.

a. Otuda se već pri prvom pogledu na dugoročne uzroke ekonomske krize vidi da je Sovjetski Savez bio podvrgnut dinamici svetskog tržišta uprkos njegovom marginalnom učešću u svetskoj trgovini. Pošto su u strukturi trgovine s inostranstvom najveću stavku činile sirovine, Sovjetski Savez je sedamdesetih godina imao korist od neočekivanog profita ostvarenog na porastu cena nafte. Pored toga, osamdesetih godina osećali su se i efekti pada cena sirovina i vrednosti dolara. Nedovoljna konkurentnost u odnosu na nedavno industrijalizovane zemlje jugoistočne Azije sve je više ograničavala izvozne šanse istočnoevropskih zemalja. U tim okolnostima Sovjetski Savez nije bio u stanju da na odgovarajući način reaguje na promene u svetskoj ekonomiji i svetskoj politici koje su se odvijale u protekloj deceniji; nije to bio

---

65 Metodološki razlog za tu prazninu nalazimo u *razvojnosti* [developmentalism] evolucionone teorije modernizacije – ilustriranoj u Nisbet 1970, 63 i dalje: reč je o stanovištu ograničenom na potencijale endogene diferencijacije. Korene političkih razloga za to možemo otkriti u pretpostavkama teorije totalitarizma – čiji pristalica Parsons svakako nije bio – koja istočnevropske zemlje posmatra kao “zatvorena društva”.

66 Snyder 1989.

u stanju ni u odnosu na stvaranje japanskog ili jugoistočnoazijskog centra ni u odnosu na nova finansijska tržišta, pa ni u odnosu na liberalizaciju ekonomije u Kini. Sve izrazitiji tehnološki nedostaci, pad prihoda od izvoza i propuštena šansa da se pređe na intenzivan razvoj, ceo taj splet doprineo je smanjenju sovjetskog izvoza gotovih proizvoda – ionako niže apsolutne vrednosti – u države članice EZ-a ili OECD-a. Otuda je propušteno vreme za stvaranje klime – nuđenjem razoružanja širokog opsega – u kojoj bi bojkot tehnologije čiji je inicijator osamdesetih godina bila Amerika mogao biti ukinut. U međuvremenu započeto otvaranje prema svetskom tržištu trebalo je da disciplinuje cene na unutrašnjem planu i privuče strani kapital. Smatralo se da su i slobodna konverzija valuta i ukidanje državnog monopola na trgovinu s inostranstvom preduslovi za stanje u kojem će moći da se osete sinergetski efekti međunarodne podela rada. To je zapravo strategija za postizanje uspeha na koju su ukazale izvozna strategija Zapadne Nemačke nakon Drugog svet-skog rata i industrijska akumulacija zemalja jugoistočne Azije.

Nedoumice vezane za tu strategiju mogu, s jedne strane, proisticati iz činjenice da ona, u principu, nema alternativu. Stanje u industriji isključilo je mogućnost finansiranja ekonomskog restrukturiranja putem neprestanog porasta proizvodnje u postojećoj strukturi. Suočene s krizom, istočne ekonomije nisu prošle kroz odlučujuću promenu na nižem nivou kapitalističkog ciklusa koja je, za uzvrat, mogla da stvori uslove za “masivne nove investicije”. Ma kako to paradoksalno zvučalo, zbog nedostatka delotvornog mehanizma obezvređivanja novca, krize u realsocijalističkim ekonomijama verovatno su sadržale klicu kumulativne “konačne krize” više nego što je to bio slučaj s tobože konačnom fazom kapitalizma. Prema tome, takve krize su se u prošlosti mogle ublažavati samo autoritarnim merama. S druge strane, otvaranje prema svetskom tržištu ne znači samo po sebi da će razvoj biti stimulisan; ono pre svega donosi nestabilnost. Ma koliko radikalna, svaka reforma spoljnotrgovinskih odnosa opterećena je krajnje nespremnom industrijskom strukturom; otvaranje prema svetskom tržištu neće ukinuti nijedan od uzroka postojeće krize.

267

b. Da li će se ta nedoumica razrešiti, biće u izvesnoj meri odlučeno i u oblasti na koju sociološke teorije dosad nisu obraćale dovoljno pažnje:⁶⁷ u domenu oblikovanja međunarodnih normi, institucija i odnosa moći koji je nedavno istraživao pod naslovima kao što su Proučavanje svetskog poretka, Međunarodni režimi, Studije hegemonijske stabilnosti i svetskog sistema. Nasuprot tome, postavlja se pitanje da li

---

67 Giddens 1987, 34 i dalje, ubedljivo pokazuje da tu prazninu treba ispuniti.

postojeće institucionalne strukture u svetskoj trgovini dopuštaju primenu *kooperativnih strategija* koje su smatrane preduslovom za uspešno otvaranje istočnoevropskih zemalja; to pitanje nas vraća na različite početne pozicije modernizacije na Zapadu i one na Istoku o kojoj se govori kao o “nadoknađivanju zaostajanja” modernizacijom.

Jer politička dimenzija modernizacije i tu postaje vidljiva. Uspostavljanje multilateralne svetske trgovine nije proisteklo iz samoorganizovanih evolucionih procesa; ono je nastalo na osnovu nagodbe Amerike i Velike Britanije čiji je cilj odbrana unutrašnjeg razvoja – s punim zapošljavanjem – od deficita platnih bilansa.⁶⁸ Džon Rudži je skovao frazu *uklopljeni liberalizam* kojom označava kompromise iz četrdesetih godina između multilateralizma i nacionalne stabilnosti u okviru politički regulisane svetske ekonomije.⁶⁹ Mreža multilateralnih institucija bila je na sličan način pogodna za otvaranje društvenih dogovora Nju Dila prema spolja – prema praktično univerzalno zastupljenom članstvu, bez predrasuda u odnosu na unutrašnju ekonomsku strukturu zemalja učesnica: “Od početka je postojala nada da se Sovjetski Savez [...] može ubediti da se pridruži, i to ne samo iz ekonomskih razloga”.⁷⁰ Zadaci ublažavanja deficita platnog bilansa ili, alternativno, pospešivanja tranzicije iz ratne u mirnodopsku ekonomiju, kao i infrastrukturnih mera i međunarodnih investicija, dodeljeni su Međunarodnom monetarnom fondu (MMF-u) i Svetskoj banci. Ratifikovanjem osnivačkog akta Međunarodne trgovinske organizacije (MTO-a) postigla bi se globalna koordinacija – uz kompetenciju OUN-a – nacionalne trgovine, ekonomije i politike zapošljavanja. Međutim, to se nije desilo zbog smene u vladi na čije je čelo umesto Ruzvelta došao Truman.

Opšti sporazum o tarifama i trgovini (OSTT [GATT]) koji je zamenio MTO garantovao je zemljama s regulisanim opsegom ekonomije postepenu liberalizaciju njihove trgovinske politike kako bi se sprečili spoljni šokovi. Ipak, principi

---

68 O kontroverzama i kompromisima vezanim za te nagodbe vidi Gardner 1980, gl. I; up. – donekle sentimentalnu – retrospektivu s današnjeg stanovišta datu u *IMF Survey*, 2. decembar 1991.

69 Ruggie 1982, najdoslednije tumačenje međunarodnih ekonomskih odnosa (uključujući i “promene režima”) kao normativnog poretka (vidi 393 i dalje). Parsonsovo zalaganje za društvenu obnovu okupirane Nemačke trebalo je posmatrati u kontekstu politike uklopljenog liberalizma: “Suština je u tome što treba da postoji politika koja će podsticati visoko produktivnu ekonomiju, njeno širenje i punu zaposlenost” (Parsons 1945, 265). Leah Haus 1991 važna je studija o pitanjima o kojima se nadalje raspravlja.

70 Brabant 1988, 7; up. Ruggie 1982, 392, f.: “Iako izazivaju posebne probleme, ni čista državna trgovina, pa čak ni učešće ekonomije planirane iz centra nisu doživljavani kao nepremostive prepreke multilateralizmu”.

reciprociteta i nediskriminacije nisu prošireni na zemlje s ekonomijama planiranim iz centra. Kao posledica toga, regulative OSTT-a zaostajale su za univerzalističkim aspiracijama MTO-a.⁷¹ Štaviše, pošto OSTT nije bio vezan za Organizaciju ujedinjenih nacija, ključni nivo za formiranje međunarodnih normi ostao je nedovoljno institucionalizovan. Zato nije napravljen nikakav okvir za koordinaciju odnosa Istok-Zapad – iako to nije bilo u skladu s konstituisanjem “svetskog društva”: “Sovjetsko učešće u pregovorima koji su oblikovali posleratni ekonomski sistem kretalo se od uključivanja do odsustva i isključivanja”.⁷²

c. Borba Sovjetskog Saveza za povratak u međunarodne organizacije, započeta 1986. godine, naišla je i na druge prepreke osim onih koje su postavljene u početnoj fazi Hladnog rata. Uz krajnje nepovoljne početne pozicije, istočna tržišta su krenula na svetsko tržište čije je uređenje temeljno različito od poretka o kojem se pregovaralo početkom četrdesetih godina.

Prvo, *promena režima na svetskom tržištu*, uvedena sedamdesetih godina, sve više je narušavala kompetenciju multinacionalnih institucija – MMF-a, OSTT-a i Svetske banke. I dinamika svetskog tržišta i širenje međunarodne trgovine i obim kredita smanjili su upravljačku sposobnost multinacionalnih institucija i unutrašnjih politika. Plutajući kurs valuta, deregulacija tržišta sirovina i tržišta finansija, kao i selektivni protekcionizam, sve je to imalo za posledicu “privatizovanje” međunarodnih funkcija. Regulisanje kursa valuta prebačeno je s centralnih banaka na multinacionalne banke; redukovanje platnih bilansa obavljano je preko međunarodnih finansijskih tržišta.⁷³

269

Sloboda nacionalne ekonomije i monetarne politike bila je ozbiljno ograničena i to je direktno uticalo na reformske šanse istočnoevropskih zemalja. Ostavši bez posredničkih institucija, one danas trpe i nestabilnost tržišta resursa. U skladu s tim, promene cena nafte na početku Zalivske krize štetno su uticale na trgovinski bilans bivših država članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć. Mogućno je da još veći rizik proističe iz nestabilnosti međunarodnih tržišta finansija i kapitala. S nekontrolisanim kursom valuta, slobodnim protokom kapitala i transfe-

---

71 Političke motive koji su stajali iza te regulative i, uopšteno gledano, suptilno poređenje MTO-a i GSTT-a i njihovog delovanja na ekonomije planirane iz centra vidi u Brabant 1988, o ovome str. 22 .

72 Vidi Brabant 1988, 10; up. kritičku raspravu u Parsons 1962, 471 i dalje.

73 Vidi Strange 1986, pronicljivu analizu deregulacije svetskog tržišta (i iz toga proizašle nestabilnosti takođe uzete u obzir nagodbom) iz perspektive (ne)odlučivanja. Up. Hübner 1988.

rom dobiti, međunarodne dividende postaju neposredan kriterijum za investiranje u ekonomije koje jedva da raspolažu nekim sredstvima za samofinansiranje i nemaju mesta za manevrisanje u kreditnoj politici. Prema tome, kozmetičke prepravke ekonomije od početka su praćene visokim kamatama i rizicima koje donose spekulativna tržišta. Tako su istočnoevropske zemlje prisiljene na prilagođavanje – kao što su na to, u nesrazmerno većoj meri, bile primorane i zemlje Trećeg sveta.⁷⁴ Ekonomske i političke mere nužne za zataškavanje unutrašnjih napetosti na koje smo ukazali sukobljavaju se upravo s onim prinudama koje su sedamdesetih godina uništile nacionalnodržavni kejnizam u zapadnim zemljama.

Mogućno je da opseg te nestabilnosti ukazuje na povratak regulativnim programima multilateralnih institucija. Nedavno je Jozef fon Brabant govorio u tom smislu i dao veoma detaljne preporuke u vezi s preispitivanjem OSTT-a. Ono će morati da se pozabavi ne samo kumulativnim problemima proisteklim iz jaza između Severa i Juga nego i nepredvidljivim rizicima vezanim za transformaciju Istočne Evrope – pri čemu državama članicama ne smeju biti postavljeni uslovi koji bi proizveli spoljne šokove ili poremetili društvenopolitičke ciljeve. To znači da bi se preuzeo globalni okvir namenjen MTO-u.

270 Ako nema predstavnike na globalnom nivou, organizacija ne može da pribavi podršku za rešavanje problema koji potkopavaju sistem [...] Ako velike ekonomije planirane iz centra treba da igraju glavnu ulogu u svetskoj trgovini, onda moraju da doprinesu formiranju pravila po kojima će druge nacije očekivati da one saraduju. Na osnovu interesa koji je pokazao SSSR, šansa za prepravljene okvir, MTO-2, sad je mnogo ostvarljivija nego pre nekoliko godina.⁷⁵

Drugo, preporuke u tom smislu svakako moraju računati sa *selektivnošću zapadnjačkih programa modernizacije* izraženom u činjenici da je Amerika uvek odbijala da se složi sa članstvom Sovjetskog Saveza u OSTT-u, kao i u činjenici da je sedam industrijski razvijenih zemalja (G7) primenjivalo političku taktiku odlaganja. Stavovi zapadnih vlada prema zemljama na Istoku nisu se neposredno odnosili na “imperative” transformacije Istočne Evrope (ma šta se pod tim mislilo). Oni su u većoj meri bili od-

---

74 Taj pritisak je, po pravilu, imao za posledicu restriktivnu budžetsku politiku; vidi Ruggie 1982, 408 i 413. U svojoj poslednjoj fazi Sovjetski Savez je na taj pritisak da se prilagodi reagovao na prilično staromodan način: prodajom zlata.

75 Vidi Brabant 1988, 24 f. i 32.

ređeni unutrašnjim konstelacijama interesa i sopstvenim programima. Kao što Li-ja Haus ističe, osamdesetih godina stavove prema zemljama na Istoku obeležavale su strateški motivisane pobude koje su bile negativno definisane u tom smislu što su za cilj imale raspad Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć i isključivanje Sovjetskog Saveza iz međunarodnih ekonomskih organizacija. U tome su presudnu ulogu imali strahovi da će se u ponovnom pregovaranju o odredbama OSTT-a postaviti nepoželjni razvojni ciljevi; “mnogi zvaničnici sa Zapada bili su zabrinuti jer su verovali da sovjetsko učešće može dovesti do ‘unkadizacije’ OSTT-a politizujući ga na isti način na koji je politizovana Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD)”.⁷⁶

Ekonomski model koji od početka osamdesetih godina preovlađuje u zapadnim zemljama nije samo odredio njihovu unutrašnju politiku; on je – zahvaljujući glasovima G7 – odredio i politiku multilateralnih institucija. To se moglo videti u ishodu razgovora o OSTT-u, u činjenici da su funkcije MMF-a promenjene, to jest da je on prestao da bude institucija čiji je zadatak stabilizacija kursa valuta i pretvorio se u agenciju koja kontroliše dugove u interesu kreditora i primenjuje slobodnu trgovinu i restriktivnu budžetsku politiku – a dobro je poznato kakve to posledice ima za dužničke zemlje. Ako, po najnovijim planovima američke vlade, zajmovi Svetske banke, koji su do danas bili namenjeni dugoročnim infrastrukturnim investicijama, treba da budu preusmereni na privatne primaoce,⁷⁷ onda će to ozbiljno uticati i na istočnoevropsku reformsku politiku. Na osnovu te pretpostavke podrška pregovorima o tome da li će Sovjetski Savez ili njegove države naslednice biti primljene izaziva sumnju. I pre nego što su zacrtani konkretni programi pomoći, utvrđeni su modaliteti dužničkih usluga i otplate jer je to očigledno bio problem koji je trebalo najhitnije rešavati. Tek početkom ove godine – kad je Sovjetski Savez izgubio svaku političku težinu – američka administracija bila je spremna da Rusiji i pet drugih republika dopusti pristup MMF-u i Svetskoj banci.

271

S obzirom na to, jasno je da zapadnjačka politika modernizovanja Istočne Evrope ne ide nekim zacrtanim putem “razvojne logike”. Ona se drži ekonomske dogme koja je raskinula s posleratnim kejnsmom.⁷⁸ Odatle proizašao se-

---

76 Haus 1991, 168 i dalje; up. George 1991, 54 i dalje; Crook 1991, naročito 48 i dalje.

77 *The Economist*, 25. maj 1991, 18; *Financial Times*, 26. jun 1991, 6.

78 Wallerstein 1981-1982, 74 i dalje; Altvater 1991, 137 i dalje i 219 i dalje; *IMF Survey*, 2. decembar 1991, 363.

lektivan pritisak na reformske varijante o kojem se raspravljalo u istočnoevropskim zemljama odavno je prestao da utiče na opredeljivanje za (tržišni) socijalizam ili kapitalizam; umesto toga, pritisak se odnosio na drastična ograničenja budžeta “u nižu”, slobodno formiranje cena i kursa valuta. Uslovi za dobijanje pomoći bili su, i još uvek jesu, vezani za specifičan obrazac modernizacije: “Kumulativan efekt politike Zapada nije samo podsticanje razvoja ka kapitalizmu nego i davanje prednosti jednom kapitalističkom modelu nad drugim, to jest favorizovanje *laissez faire* monetarističkog modela.”⁷⁹ Otuda se reforme u Istočnoj Evropi suočavaju s rizicima koji su namerno bili izbegnuti za vreme posleratne obnove zapadnoevropskih društava. To je posledica činjenice da ni Svetska Banka ni MMF neće biti u stanju da reše sektorne probleme i poboljšaju zapuštenu infrastrukturu nekadašnjih planskih ekonomija. Monetaristička dogma već je opovrgnuta krizom u razvijenim kapitalističkim ekonomijama – ali ovde se ona suočava s nerazvijenim tipom industrijalizacije. Katastrofalni gubici u istočnonemačkoj proizvodnji koji su u prvoj godini posle ujedinjenja iznosili i do 70% pokazuju šta podrazumeva izlaganje ekonomije sovjetskog tipa uslovima svetskog tržišta na način koji izaziva “šok” – pri tom treba imati na umu da istočnoevropske zemlje ne mogu da se oslone na transfere uporedive s onima u bivšoj Nemačkoj Demokratskoj Republici.

272

Naravno, model *tržišno indukovane modernizacije* nije neosporan.⁸⁰ Na taj model utiču problemi koordinacije – unutar i između zapadnih vlada – koji, na tom putu, postaju odlučujuće varijable u tokovima reformske politike istočnoevropskih zemalja. Koja će politika dobiti prednost u međunarodnim institucijama biće od ključne važnosti. Ključno će biti i pitanje da li – nakon godina “čekanja da se vidi šta će se desiti” – zapadne vlade mogu da sprovedu konstruktivnu politiku usklađenu s potrebama evropske obnove.

IV. DRUŠTVA U TRANZICIJI – KUDA?

Ako je ovaj moj prikaz tačan, onda se društva sovjetskog tipa – a pre svega Sovjetski Savez – ne suočavaju s početkom “udara modernizacije”, nego s neuspehom modela modernizacije shvaćenog kao alternativa kapitalizmu zapadnih zemalja. Ironija je u tome što se pokazalo da je sovjetski socijalizam – a ne kapitalizam –

---

⁷⁹ Gowen 1990, 78; up. *IMF Survey*, 14. oktobar 1991, 294 f.

⁸⁰ O razlikama koje u vezi s tim problemom postoje između zapadnih vlada vidi *The Economist*, 6. jul 1991, 32. Rol (Rolle 1990) podržava tezu da Zapad, u medijima i izjavama, preteruje kad govori o dosad pruženoj pomoći i time izaziva razočaranje.

“tranzicioni” oblik društva. Za sada se čini da je, zbog svoje otvorenosti, pojam društva u tranziciji (koji koristimo jer trenutno nemamo bolji) prikladan da izrazi nesiguran tok, neodređen smer i neizvesnu budućnost istočnoevropskih transformacija. Iako je dovoljno izdiferenciran da ukaže na *distinktivne odlike* istočnoevropske situacije u odnosu na zapadnjački “glavni obrazac” modernosti, Parsonsov model ne može mnogo da doprinese objašnjenju dinamike rasplamsalih sukoba. Gotovo da nema stvarnog znaka *prilagodljivog uspona* ekonomije – a ništa ne ukazuje ni da se odvija *uključenje* u univerzalnu građansku zajednicu. Revolucije iz 1989. godine nisu “oslobodile” proizvodne snage niti su težile nekoj teoriji okrenutoj ka budućnosti.

U neizvesnoj situaciji teza o “nadoknađivanju zaostajanja” u modernizaciji može preuzeti funkciju nosioca nade. Međutim, time se zanemaruju patnja i žrtve koje donosi tranziciona kriza čiji je “evolucioni bilans”, uz to, neizvestan. U prethodno analiziranim uslovima, nerealistična očekivanja da će se uskoro dostići napredak razvijenih društava na Zapadu proizvode pogubnu dinamičku silu – što je činjenica koja bi trebalo da nam je dobro poznata još iz kritičkih rasprava o modernizaciji vođenih šezdesetih godina: “Očekivanja mnogih da će reforme, uopšteno gledano, sačuvati većinu povlastica koje su u komunizmu shvatale kao nešto što je zauvek dato [...] brzo su se izjalovila i ustupila mesto razočaranju, ponovnoj apatiji i cinizmu”.⁸¹ Suvise često se kroz istoriju pokušaja modernizacije pokazalo da ideja o tome da zapadnjačke institucije mogu biti izvezene u zemlju koja “nadoknađuje zaostajanje” u modernizaciji ne može izroditi neku korisnu strategiju.

273

S obzirom na takvu situaciju, kakvog smisla ima analizirati istočnoevropske transformacije pomoću pojmova poteklih iz klasične teorije modernizacije, pomoću teorije koja je – na univerzitetima od Poznanja do Moskve – bez sumnje tumačena kao nešto što obećava modernizaciju? Tri stvari proističu iz tvrdnji izrečenih u Trećem delu.

Prvo, kad u “modernizaciji” vidi problem “samoorganizujućih” sistema, to ne znači da sociologija nazaduje u odnosu na Parsonsovu teoriju (kao što nazaduje neoparsonsovska teorija). Tržišni ekonomski odnosi ne mogu biti započeti ekonomskim prinudama, što Parsons ispravno uočava. Mere koje proizvode “šok”, kao što je onaj koji se doživljava u prvim godinama reforme, uništavaju postojeće potencijale i sposobnosti ne nudeći pri tom nikakvu kreativnu alternativu. Spontana privatizacija ima za posledicu nomenklaturnu kupovinu deonica; nepripremlje-

---

81 UN 1991, III i dalje, ovde 120.

no ukidanje kontrole cena zamenjuje državne monopole privatnim i stvara “nezarađen prihod” nove vrste; društvena polarizacija uništava ostatke solidarnosti koji bi mogli polužiti kao preduslov za obnovljen društveni ugovor.⁸² Istančanije studije u međuvremenu su priznale da tržišno indukovana strategija ima nedostatke: “pouzdana” reforme zahtevaju “prihvatljiv društveni konsenzus”.⁸³ Odgovor na pitanje kakvi su društveni dogovori u stanju da ostvare takav konsenzus može potražiti samo ona vrsta sociologije koja je odbacila magične formule “spontanog samorganizovanja” i usmerila pažnju na linije nastalih sukoba.

274 Drugo, s obzirom na pomenute komplikacije, istočnoevropskim transformacijama može se realističnije pristupiti ako se iskoristi prednost koju pružaju nedoumice, nego ako se na njih projektuje evolucionarna logika. To proističe iz činjenice da je zajednički problem s kojim se suočavaju istočnoevropske transformacije određen time što “zahtevi modernizacije” – istovremeno postavljeni u političkoj, društvenoj i kulturnoj sferi – ometaju jedni druge umesto da se uzajamno podstiču. Prema tome, sociološko oblikovanje pojmova moraće da postane svesno mnogo nestabilnije dinamike od one o kojoj se govori u studijama o zapadnim zemljama. Zahvaljujući dobro organizovanim institucionalnim dogovorima i stalnom pratećem istraživanju, te studije mogu u izvesnoj meri da predvide društvene promene. S obzirom na postojeće nedostatke u Istočnoj Evropi, glasovi onih koji neprestano pominju mogućnost ukidanja diferencijacije, stagnaciju, korupciju i slom još jednom dobijaju na težini. Sociološka teorija bi dobro postupila kad bi sačuvala otvorenu mogućnost za neku vrstu “modernizacije čiji rezultat nije modernost”.⁸⁴ Jer jedino realistična procena može probuditi osetljivost na rizike vezane za preokret u Istočnoj Evropi i istovremeno podstaći političku fleksibilnost neophodnu da se oni prevaziđu.

Treće, nasuprot stavu poznog Parsonsa, to svakako znači da je potrebno razvijati novo razumevanje političkih dimenzija procesa modernizacije. Pogotovu zato što je rečnik teorije modernizacije podvrgnut novoj važnoj proceni. Parsons je očigledno pogrešio kad je govorio o “dugoročnoj stabilnosti” modela za koji se za-

---

82 O iskustvu u Poljskoj vidi Poland, Bugay i Kowalik 1991; o iskustvu u Mađarskoj vidi Stark 1991.

83 UN 1991, 112, f. 3.

84 Bendix 1978, 606; up. Huntington 1965; u vezi s istočnoevropskom situacijom up. Remington 1990, 168. O Bendixovoj, Ajzenštatovoj i Hantingtonovoj (samo)kritici u odnosu na klasičnu teoriju modernizacije vidi Müller 1991.

lagao. Zapad je u propasti realsocijalizma video još jedan dokaz protiv političkog regulisanja ekonomskih procesa – “propast Trećeg puta” – a ne konvergenciju usmerenu ka stvaranju kapitalističke države s razvijenim socijalnim staranjem.⁸⁵ Pojam modernizacije je sam po sebi suviše razgranat da bi mogao da ukaže na specifičan put razvoja. Da se ne bi sveo na ekonomsko-liberalistički minimalizam na koji je Parsons stalno upozoravao, neophodno je bliže ga odrediti tako da se uspostavi kritička distanca prema postojećem zapadnjačkom modelu.

Upravo tu se odlučujući diskontinuitet – u odnosu na klasičan pojam modernizacije – može uočiti. Iz prethodno navedenih stavova Talkota Parsonsa i Danijela Lernerera proizlazi da je sve do kraja šezdesetih godina “modernizacija” – ne nedvosmisleno – shvatana kao univerzalizacija specifičnog oblika društva koje treba da postane “svetsko društvo”. Međutim, prevazilaženje suprotnosti Istok-Zapad nije učinilo taj cilj nimalo bližim; ono je zapravo ukazalo na “izvanredan paradoks”.⁸⁶ S obzirom na njene dimenzije, transformacija Istočne Evrope može se uporediti jedino s uspostavljanjem posleratnog poretka. Ipak, u samoj tački u kojoj se čini zaista mogućim, uključenje istočnoevropskih država u novodefinisanu svetsku zajednicu pokazuje se kao nešto što se sudara s partikularističkim interesima zapadnjačke modernizacije: “Nema jedinstvenog stava o tome kako globalni sistem funkcioniše i kako se u ovoj fazi može poboljšati”.⁸⁷

275

Posmatrano sa stanovišta razvojne politike, preispitivanje međunarodne trgovinske politike i novo oblikovanje monetarnog režima čiji je cilj “međunarodna ekonomska sigurnost” nailaze na otpor upravo iz navedenih razloga. Očigledno je da rešavanje istočnoevropskih nedoumica zahteva zajednička rešenja. Istovremeno, prevladavajuća ekonomska dogma i postojeći odnosi moći unutar multilateralnih institucija deluju nasuprot odgovarajućim merama. “Ukoliko nema povećanja budžeta uzetih iz javnih prihoda namenjenih pomoći u razvoju i ukoliko se ne prizna da je biračko telo u razvijenim zemljama prilično nespremno na povećanje fiskalnih prihoda, svaka značajnija obaveza prema zemljama u reformi može jedino da odvratiti sredstva od zemalja u razvoju.”⁸⁸ Ukoliko ova godina to potvrdi, desiće se koban preokret kojim će univerzalistički orijentisana teorija o dru-

---

85 S tim se slažu teoretičari suprotnog stava kao što su Lipset 1990 i Sik 1989.

86 U vezi s tim i onim što sledi vidi pronicljivu analizu Odeljenja za međunarodne ekonomske i društvene poslove Ujedinjenih nacija, UN 1991, 121 i dalje, ovde 122.

87 UN 1991, 122.

88 UN 1991, 112.

štvu morati da se pozabavi: relativna udobnost koju nudi zapadnjački stil života može se učiniti postojanom jedino putem *isključivanja*.*

Izvornik: Klaus Müller, “‘Modernizing’ Eastern Europe. Theoretical Problems and Political Dilemmas”, u: *Archives européennes de sociologie* 33 (1992), str. 109-150.

LITERATURA

276

- Allison, Graham & Blackwill, Robert, 1991: America's stake in the Soviet future, *Foreign Affairs*, sv. 70, br. 3, 77-97.
- Almond, Gabriel, 1968: Comparative politics, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, t. 12, 331-336.
- Altwater, Elmar, 1991: *Die Zukunft des Marktes* (Münster, Westfälisches Dampfboot)
- Arato, Andrew, 1989: Civil Society. History and Socialism, *Praxis International*, sv. 9, br. 1/2.
- Battle, J. M., 1988: Uskorenje, Glasnost and Perestroika: the pattern of reform under Gorbachev, *Soviet Studies*, sv. 15, 367-84.
- Bendix, Reinhard, 1978: *Kings or People. Power and the Mandate to Rule* (Berkeley, University of California Press).
- Berelson, Bernard, 1968: Behavioral Sciences, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, t. 2, 41-45.
- Bergson, Abram, 1984: Income inequality under Soviet socialism, *Journal of Economic Literature*, sv. 22, br. 3, 1052-1099.
- Beyme, Klaus von, 1991: Partiensysteme und Wandel politischer Eliten in Osteuropa, *Gewerkschaftliche Monatshefte*, sv. 42, br. 10, 621-633.
- Borko, Jurij, 1988: Über die Mechanismen der Selbstentwicklung des modernen Kapitalismus, *Kommunist*, br. 15, oktobar 1988; nem. *Sozialismus: Theorie und Praxis*, prilog 3 (1989), 23-39.
- Brabant, Jozef von, 1988: Planned economies in the GATT framework, *Soviet Economy*, sv. 4, br. 1, 3-35.

---

* Zahvaljujem se Suzani Ditberner i Hajnrihu Haferkampu [Susanne Ditberner i Heinrich Haferkamp] sa Slobodnog univerziteta Berlin, kao i Hajnrihu Mahovskom [Heinrich Machowski] sa Instituta za ekonomska istraživanja.

- , 1991: The demise of the CMEA: the agony of interaction, *Osteuropa-Wirtschaft*, sv. 36, br. 3, 234-254.
- Bryson, Philip J., 1990: Soviet Economic and Social Reform: claim and reality, u Cassel (ur.) 1990.
- Bugay, Ryszard & Kowalik, Tadeusz, 1991: Auf dem Weg zu einer gemischten ökyonomie, *Prokla*, sv. 21, br. 1, 49-66.
- Cassel, Dieter (ur.), 1990: Wirtschaftssysteme im Umbruch (München, Valen).
- Colton, Timothy J., 1987: Approaches to the politics of systemic reform in the Soviet Union, *Soviet Economy*, sv. 3, br. 2, 145-170.
- Crook, Clive, 1991: A survey of the IMF and the World bank, *The Economist*, 12. oktobar 1991.
- Dallago, B., Brezinski, H. & Andreff, W., 1991: *Convergence and System Change. The Convergence Hypotheses and Transition in Eastern Europe* (Dartmouth Publ., Aldershot).
- Dahrendorf, Ralf, 1990: Die offene Gesellschaft und ihre Ängste, 25. Nem. Soziologentag.
- Deutsche Bank, 1990: *Die Sowjetunion im Umbruch*, Ffm. 1990.
- DIW: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Wochenberichte (Berlin).
- EC: Commission of the European Communities 1990: Stabilization, liberalization and devolution, *European Economy*, sv. 45 (decembar).
- Gardner, Richard N., 1980: *Sterling-Dollar Diplomacy in Current Perspective* (New York, McGraw-Hill).
- Gati, Charls, 1990-1991: East-Central Europe: the morning after, *Foreign Affairs*, sv. 69, br. 5, 129-45.
- George, Stephen, 1991: *Politics and Policy in the European Community* (Oxford, Oxford University Press).
- Gellner, Ernest, 1991: Nationalism and politics in Eastern Europe, *New Left Review*, br. 189, 127-34.
- Geyer, Dietrich, 1966: Gesellschaft als staatliche Veranstaltung, *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, sv. 14, 21-50.
- Giddens, Anthony, 1982: *Sociology: A Brief but Critical Introduction* (London, MacMillan).
- , 1987: Nine Theses on the Future of Sociology, *Social Theory and Modern Sociology* (Oxford, Polity Press).
- Gilberg, Trond (ur.), 1989: *Coalition Strategies of Marxist Parties* (London, Duke University Press).

- Giterman, Zvi, 1991: Glasnost, Perestroika and Antisemitism, *Foreign Affairs*, sv. 70, br. 2, 141-159.
- Gowan, Peter, 1990: Western economic diplomacy and the new Eastern Europe, *New Left Review*, 182, 63-82.
- Gros, Daniel, 1991: Regional desintegration in the Soviet Union: economic costs and benefits, *Intereconomics*, sv. 26, br. 5, 205-213.
- Haus, Leah, 1991: The East European countries and GATT: the role of realism, mercantilism and regime theory in explaining East-West trade negotiations, *International Organizations*, sv. 45, br. 2, 164-182.
- Hauslohner, Peter, 1987: Gorbachev's social contract, *Soviet Economy*, sv. 3, br. 1, 54-89.
- Habermas, Jürgen, 1990: What does socialism mean today? The rectifying revolution and the need for new thinking on the left, *New Left Review*, 183, 3-21.
- Hewet, Ed. A., 1988: *Reforming the Soviet Economy: Equality vs. Efficiency* (Washington, Brookings Institute).
- Hübner, Kurt, 1988: Flexibilisierung und die Verselbständigung des monetären Weltmarkts. Hindernisse für einen neuen langen Aufschwung?, *Prokla*, sv. 18, 49-65.
- ILO 1989: International Labour Office: World Labour Report 1989, sv. 4, Geneva.
- IMF 1991: International Monetary Fund 1991: *World Economic Outlook October 1991* (Washington, DC).
- Kostrzewa, Wojchich, Nunnenkamp, P. & Schneidering, H., 1990: A Marshal plan for Middle and Eastern Europe? *The World Economy*, sv. 13, br. 1, 25-50.
- Laqueur, Walter, 1989: *The Long Road to Freedom* (New York, Charles Scribner's Sons).
- Lenski, Gerald, 1978: Marxist experiments in destratification, *Social Forces*, sv. 57, 364-383.
- Lerner, Daniel, 1968: Modernization. Social Aspects, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, t. 10, 386-395.
- Levy, Marion J., 1986: Modernization Exhumed, *Journal of Developing Societies*, sv. 2, 1-11.
- Levin, Moshe, 1988: *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation* (Berkeley, University of California Press).
- Lipset, Seymour M., 1990: The death of the third way, *The National Interests*, leto 1990, 25-37.

- Ludlam, Janine, 1991: Reform and the redefinition of social contract under Gorbachev, *World Politics*, sv. 43, br. 2, 284-312.
- Mason, David S. & Sydorenko, Svetlana, 1990: Perestroika, social justice, and Soviet public opinion, *Problems of Communism*, sv. 34, br. 6, 34-43.
- Meissner, Boris, 1988: *Die Sowjetunion im Umbruch* (Stuttgart, DVA).
- Moore, Barrington, 1950: *Soviet Politics. The Dilemma of Power* (New York, Harper & Row, 1965).
- Moses, Joel, 1985: Regionalism in Soviet politics: continuity as a source of change 1953-1982, *Soviet Studies*, sv. 37, 184-211.
- Müller, Klaus, 1991: Nachholende Modernisierung? *Leviathan*, sv. 19, br. 2, 261-291.
- Nimic, Miroslav, 1990: U. S. Soviet Policy and the electoral connection, *World Politics*, sv. 42, br. 3, 370-396.
- Nisbet, Robert, 1970: *Developmentalism: A Critical Analysis*, u *The Making of Modern Society* (Brighton, Wheatsheaf 1986).
- Offe, Claus, 1991: Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa, *Merkur*, sv. 4, 279-292.
- Parsons, Talcott, 1945: The Problem of Controlled Institutional Change, u 1954: *Essays in Sociological Theory* (New York, Free Press, 1964).
- , 1961: Order and Community in the International Social System, u Rosneau, James N. (ur.) 1961: *International Politics and Foreign Policy* (New York, Free Press).
- , 1962: Polarization of the World and International Order, u 1967: *Sociological Theory and Modern Society* (New York, Free Press).
- , 1968: Professions, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, t. 12, 536-547.
- , 1969: On Building Social System Theory: a personal history, u *Social Systems and the Evolution of Action Theory* (New York, Free Press).
- , 1971: *The System of Modern Societies* (Englewood Cliffs, Prentice-Hall).
- Petterhoff, Reinhard, 1990: Theoretische Grundlagen des Reformprozesses in der UdSSR, u Cassel 1990.
- Pollard, Sidney, 1968: *The Idea of Progress* (Harmondsworth, Pelican 1971).
- Przeworski, Adam, 1990: Irrationality of capitalism, impossibility of socialism, *Prokla*, sv. 20, br. 1, 138-71 (nemački prevod).
- Pye, Lucian, 1990: Political science and the crisis of authoritarianism, *American Political Science Review*, sv. 84, 3-19.

- Remington, Thomas F., 1990: Regime transition in communist systems: the Soviet case, *Soviet Economy*, sv. 6, br. 2, 160-190.
- Roeder, Philip G., 1991: Soviet federalism and ethnic mobilization, *World Politics*, sv. 43, br. 2, 196-232.
- Rolle, J. M. C., 1990: The Role of the West, u Rolle, J. M. C. (ur.): *The New Eastern Europe: Western Responses* (London).
- Ruble, Blair, 1987: Social dimensions of perestroika, *Soviet Economy*, sv. 3, br. 2, 171-183.
- Ruggie, John G., 1982: International regimes, transactions, and change: embedded liberalism in the Postwar Economic Order, *International Organization*, sv. 21, 1991, 109-112.
- Sachs, Jeffrey, 1991: Goodwill is not enough, *The Economist*, 21. decembar 1991, 109-112.
- Schöpflin, George, 1991: Post-Communism: Contemporary New Democracies in Central Europe, *International Affairs*, sv. 67, br. 2, 235-250.
- Schumpeter, Joseph A., 1942: Kapitalismus, *Sozialismus und Demokratie* (Tübingen, Mohr, 1950).
- Segbers, Klaus, 1989: *Der sowjetische Systemwandel* (Frankfurt/M., Suhrkamp).
- Senghaas, Dieter, 1990: Europa 2000. Ein Friedensplan (Frankfurt/M., Suhrkamp).
- , 1991: Europa, quo vadis? *Stiftung Wissenschaft und Politik*, AP 2679 (januar 1991).
- Sik, Ota, 1989: Neue Aspekte der Konvergenztheorie, *Aussenwirtschaft*, sv. 44, br. 3/4, 279-291.
- Skilling, Gordon H., 1990: Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe (London, MacMillan).
- Snyder, Jack, 1989: International leverage on Soviet domestic change, *World Politics*, sv. 42, br. 1-30.
- Standing, Guy (ur.), 1991: In Search of Flexibility: The New Soviet Labour Market, Geneva: ILO.
- Stark, David, 1990: Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan, *Working Papers on Transition from State Socialism*, 90-92 (Center for International Studies, Cornell University).
- Starr, Frederik S., 1989: The Soviet Union: a civil society, *Foreign Policy*, br. 70, 26-41.
- Strange, Susan, 1986: *Casino Capitalism* (Oxford, Basil Blackwell).

- Suny, Ronald, 1991: Incomplete revolution: national movements and the collapse of the Soviet Empire, *New Left Review*, 189, 111-125.
- Tanzi, Vito, 1991: Eastern Europe: the state's role in mobilizing savings, *IMF Survey*, sv. 20, br. 11, 166-70.
- Tinbergen, Jan, 1961: Do communist and free economics show a converging pattern? *Soviet Studies*, sv. 12, br. 4, 333-341.
- Tiryakian, Edward, 1990: Modernization: Exhumetur in Pace, referat, *12th World Congress of Sociology*, 9-13. jula 1990, Madrid.
- Truman, Harry S., 1940: The Fourth Point in Truman's Inaugural Address, *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 268 (1950), 183-187.
- UN 1991: United Nations, Department of International Economic and Social Affairs, *World Economic Survey*, New York.
- Vogel, Heinrich, 1990: Krisensymptome und Zeitnot der Perestrojka als Problem westlicher Politik, *Osteuropa-Wirtschaft*, sv. 35, br. 4, 319-326.
- Wallerstein, Immanuel, 1976: Modernization: Requiescat in Pace(m), u Coser, L. & Larson, O. (ur.), *The Uses of Controversy in Sociology* (New York).
- , 1981: The USA in the World Today, u *The Politics of the World-Economy* (Cambridge-Paris, Cambridge University Press, 1984).
- Werth, Nicols, 1989: Révolution dans la sociologie soviétique, *Le Débat*, br. 55.
- Zapf, Wolfgang, 1990: The Role of Innovations in Modernization Theory, Paper for Research Committee br. 2, *12th World Congress of Sociology*, 9-13. jula 1990, Madrid.
- Zaslavskaya, Tatyana (anonim.) 1984: The Novosibirsk Report, *Survey*, sv. 28, br. 1, 88-108.
- , 1989: Soziale Aspekte der Perestrojka, *Europa-Archiv*, serija 17, 513-524.
- , Soziale Aspekte der Perestrojka in der UdSSR, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 19-20, 1990, 16-21.
- Zschiedrich, Harald, 1991: Die sowjetische Wirtschaft im Spannungsfeld von Union und Republiken, *Osteuropa-Wirtschaft*, sv. 36, br. 189-205.